

Habsburška politika naseljavanja ugarskog dijela Monarhije u 18. stoljeću s naglaskom na Slavoniju i Srijem: pravni akti

DOI: <https://doi.org/10.11567/met.40.2.6>

UDK: 325.54(439.24)*17*(094)

314.15(497.54+497.544)*17]:32

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 04.12.2024.

Prihvaćeno: 21.12.2024.

Sanja Lazanin <https://orcid.org/0000-0001-7168-1163>

Institut za istraživanje migracija, Zagreb
sanja.lazanin@imin.hr

SAŽETAK

Migracije i politika planskog naseljavanja bile su tijekom 18. i u prvoj polovini 19. stoljeća glavno sredstvo napućivanja istočnih i jugoistočnih krajeva Habsburške Monarhije. Premda bi se na temelju nekih izvora i povijesnih radova moglo zaključiti da su se, osobito u periodu nakon Bečkog rata kao i tijekom 18. stoljeća, brojne migracije stanovništva u tim novooslobođenim krajevima odvijale spontano, pa i kaotično, taj bi dojam nakon proučavanja brojnih arhivskih izvora valjalo revidirati. Carski patent, rezolucije, edikti te različite carske odluke i naredbe te brojni dopisi između središnjih i lokalnih vlasti vezani uz migracije, popisi migranata te preporuke o odvijanju naseljavanja i davanja prednosti određenim naseljenicima svjedoče o državnoj ulozi u tom procesu i postupnom oblikovanju migracijske politike od strane središnjih vlasti, koju su potom provodile različite instance u naseljavanim regijama, od svjetovnih i crkvenih veleposjednika do komorskih i vojnih službenika. Cilj je rada ustanoviti koje su bile najvažnije smjernice habsburške politike naseljavanja istočnih i jugoistočnih dijelova Monarhije nakon protuosmanskih ratova krajem 17. i tijekom 18. stoljeća, u kojim se vladarskim aktima sa snagom zakona odražava ta migracijska politika tijekom 18. stoljeća i kako su te odredbe funkcionirale u praksi na temelju slučajeva zabilježenih u arhivskim izvorima, s osobitim naglaskom na vojnokrajiški dio Slavonije i Srijema kao primjer novostečenih područja pod izravnom centralnom vojnom upravom.

KLJUČNE RIJEČI: migracije, kolonizacija, pravni akti, Habsburška Monarhija, Slavonija, 18. stoljeće

UVOD

Među važnim temama suvremene europske politike, uz pitanje sigurnosti i ekonomskog rasta, visoko mjesto zauzimaju demografski procesi i migracije.¹ Manjak radno sposobnoga stanovništva problem je s kojim se suoča-

¹ Članak je rezultat projekta »Hrvatska kao imigracijska zemlja: povijesne i suvremene perspektive« (HRIMIZ) Instituta za istraživanje migracija (2024/2027-01, Europska unija – NextGenerationEU).

va gotovo svaka europska država, što je između ostaloga posljedica niskog nataliteta, sve većeg udjela starijeg stanovništva u ukupnoj populaciji te drugih ekonomskih, društvenih i kulturnih čimbenika. Stoga je potreba za osmišljavanjem različitih demografskih mjera u nekim europskim zemljama postala dio političke strategije s namjerom stvaranja uvjeta za pozitivan demografski rast i ostanak domicilnog i reproduktivno sposobnog stanovništva u zemlji te privlačenja novog radno sposobnog stanovništva iz zemalja s velikim demografskim potencijalom. Upravo su migracije, legalne i ilegalne, već gotovo cijelo desetljeće među ključnim temama kako političkih tako i javnih rasprava. Odavno je tema migracija izišla iz sfere isključivo znanstveno-stručnog istraživanja kao i strateških planiranja zaduženih za kreiranje javnih politika te postala sveprisutna ne samo u djelovanju različitih državnih tijela, nego i u medijima, na društvenim mrežama pa i životu sve većeg broja pojedinaca. Rasprava o migracijskoj politici i rješavanju brojnih problema koje ona otvara postaju jedan od ključnih testova sposobnosti i snage Europske unije.

Dvije spomenute teme – demografski razvoj i migracije – imale su važnu ulogu u 18. stoljeću, u vrijeme izgradnje institucija i postupnog pretvaranja tadašnjih europskih carstava, kraljevstava, vojvodstava i teritorija različita statusa u entitete s elementima modernih država. Srednjoeuropska povijest obilježena je ulogom habsburške dinastije koja svoje teritorije različitoga povijesnog razvoja, statusa, političko-administrativnog uređenja te etničkog i vjerskog sastava pokušava tijekom toga stoljeća oblikovati u funkcionalnu državu na prosvjetiteljskim postavkama. Od završetka ratova s Osmanlijama krajem 17. i u prvoj polovini 18. stoljeća i znatnog proširenja teritorija prema jugoistoku i sjeveroistoku habsburški su vladari, oslanjajući se na onodobne ekonomsko-političke doktrine, stavili demografska pitanja i pitanje naseljavanja u fokus svoje politike. Za ostvarivanje strateških ciljeva, habsburška je politika, osim učvršćivanja i osiguranja nastavka dinastije, te zadržavanja i stjecanja novih teritorija vojnim sredstvima ili baštinjenjem, vodila računa o pozicioniranju Monarhije kao velike sile u Europi. Za to je bio potreban velik broj stanovnika, sigurni i izdašni ekonomski prihodi, snažna vojska i funkcionalne institucije.

Nakon protuosmanskih ratova krajem 17. i početkom 18. stoljeća Slavonija i Srijem, zajedno s dijelovima Ugarske, Bačkom, Transilvanijom, Banatom (1718.) i drugim teritorijima, dolaze pod habsburšku vlast. Iz perspektive Habsburške Monarhije temeljna pretpostavka političko-administrativnog uređenja te stavljanja u gospodarsku i vojnu funkciju novostečenih krajeva bila je njihova demografska obnova.

Kraljevina Slavonija (*Königreich Slavonien*) i Vojvodstvo Srijem (*Herzogthum Syrmien, Ducatus Sirmii*) bili su u 18. stoljeću dio zemalja Krune svetog Stjepana odnosno Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije² s kojima su u administrativnom pogledu povezani tek obnovom županijskog uređenja sredinom 18. stoljeća. Budući da su Slavonija i Srijem osvojeni snagom oružja, vlasti u Beču, prije svega Dvorska komora,³ smatrale su da polažu pravo na njih. No, s obzirom na njihov granični položaj prema Osmanskom Carstvu prisutnost vojnih vlasti i njihov utjecaj, osobito u godinama nakon rata, bio je znatan, pa to razdoblje u upravljanju tim pokrajinama obilježava miješana vojna i komorska uprava. Tijekom prve polovine 18. stoljeća djelovanjem brojnih carskih povjerenstava dolazi do razdvajanja civilne i vojne uprave u spomenutim regijama.

Postupno se dijelovi komorskih dobara u Slavoniji prodaju ili se radi za sluga prema carskoj kući poklanjaju privatnim svjetovnim ili crkvenim vlasnicima te nastaju veleposjedi. Dvadesetak plemićkih obitelji domaćeg i stranog podrijetla stječe veleposjede i organizira veća ili manja vlastelinstva s podložnim kmetovima. Tek je manji dio civilne Slavonije ostao pod komorskom upravom poput nekih gradova i zemljoposjeda – Osijek, Požega, Petrovaradin, Retfala, Čepin i Mala Vlaška u zapadnoj Slavoniji (Vrbanus, 2005: 254). Nastojanja hrvatskih staleža i sabora da se područje donje Slavonije pripoji nadležnosti hrvatskog sabora ostvaruje se osnivanjem županija i njihovim pripajanjem Ugarskoj te stavljanjem pod vlast bana i Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije (Beuc, 1985: 226; Kolanović, Barbarić i Ivanović 1995: 15–19).

Vojni dio Slavonije, pojas uz granicu s Osmanskim Carstvom duž rijeke Save od Kraljeve Velike kod Lipovljana do Zemuna bio je pod izravnom vojnom upravom i u nadležnosti Dvorskoga ratnog vijeća u Beču. Nakon testiranja različitih modela teritorijalne, vojne i gospodarske organizacije sredinom 18. stoljeća taj se dio Vojne krajine ujednačava s ostalim dijelovima – podijeljen je na pukovnije, a održavali su ga slobodni seljaci i vojnici. Kako u dijelovima Ugarske oslobođenim od osmanske vlasti tako

² *Regna Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae* bio je službeni naziv Hrvatsko-slavonskog Kraljevstva u latinskim ranonovovjekovnim izvorima premda Dalmacija nije bila pod jurisdikcijom Hrvatsko-slavonskog sabora i bana.

³ Financijska ustanova s tradicijom postojanja od 16. stoljeća koja je vodila brigu o financijskim i materijalnim dobrima austrijskoga dijela Habsburške Monarhije. Djelokrug i nadležnosti mijenjao se tijekom vremena. Početkom 18. stoljeća osnovane bankarske institucije preuzimaju od Komore dio poslova vezanih uz financijske poslove, upravljanje gotovinom i kontrolu, a njoj ostaju poslovi vezani za upravljanje komorskim dobrima, ekonomska pitanja i ubiranje raznih državnih prihoda. Opširnije u: Fellner (1907: 105–138).

i u Slavoniji nakon protuosmanskih ratova migracije su bile glavni način osiguranja demografskog potencijala nužnog za uspostavu vlasti i organizaciju života. Upravo je doseljeno stanovništvo uz relativno mali broj starosjedilaca činilo demografsku osnovu za formiranje vojnokrajiskog sustava na tom prostoru.

Pristup i dosadašnja istraživanja

Premda su se u domaćoj historiografiji brojni radovi bavili temom naseljavanja Slavonije i Srijema u postosmanskom razdoblju te uspostavljanjem institucija vlasti u njima, nedovoljna se pozornost poklanjala zakonsko-normativnom okviru za postupanje habsburških i lokalnih vlasti u pitanjima migracija u te krajeve. Stoga je edicija objavljenih izvora o povijesti Podunavskih Nijemaca Antona Taffernerera (1974, 1977, 1978, 1982) poslužila kao polazište za istraživanje pravnog okvira za provođenje naseljavanja i kolonizacijske politike Monarhije u njezinim istočnim i jugoistočnim krajevima. *Quellenbuch zur Donauschwäbischen Geschichte* donosi objavljene patente, edikte, instrukcije, dekrete, ukaze, namjere, razne odluke vladara, Dvora i habsburških institucija zatim zaključke Ugarskog sabora u Požunu sa snagom zakona te drugih tijela vlasti uključenih u proces naseljavanja novostečenih krajeva Monarhije. Iako je u slučaju objavljenog građiva riječ o pravnim aktima različite snage i razine te teritorijalne pokrivenosti, brojni od njih sadržavaju općenite odredbe o naseljavanju i habsburškoj migracijskoj politici, dok se neki tiču reguliranja isključivo njemačke kolonizacije. Budući da je fokus istraživanja usmjeren na civilne i vojne regije u istočnom dijelu Hrvatsko-slavonskog Kraljevstva, glavnina migracijskih procesa koja se odvijala u tim krajevima ili preko njih dobro je dokumentirana u građi Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, osobito u fondu Slavonske generalkomande u Petrovaradinu (serija Opći spis) od sredine 18. do prvih desetljeća 19. stoljeća. Ta arhivska građa sadržava brojne dopise civilnih i vojnih vlasti vezane uz naseljavanje, primjerice podatke o transportima doseljenika (*Transmigranten*), njihovu broju, podrijetlu, raspoređivanju u pojedine destinacije, uvjetima naseljavanja i druge vrste informacija vezane za taj kompleksan proces koje omogućuju djelomičnu rekonstrukciju tijeka naseljavanja, njegovu organizaciju, brojnost doseljenika i slično. Dijelom se kroz te dokumente može pratiti i usklađenost praktičnog postupanja na terenu sa zakonskim smjernicama središnjih vlasti vezanih za procese naseljavanja. Osim tih zbirki arhivske građe, korišteni su i izvori iz drugih arhiva, poput korpusa dokumenata iz fondova Državnog arhiva u Osijeku i Austrijskoga državnog arhiva u

Beču kako bi se argumentirale iznesene pretpostavke ili na konkretnom primjeru prikazao određeni migracijski proces.

Stoga je cilj rada utvrditi najvažnije smjernice habsburške politike naseljavanja istočnih i jugoistočnih dijelova Monarhije nakon protuosmanskih ratova krajem 17. i tijekom 18. stoljeća te pokazati kako se u skladu s državnom politikom i prevladavajućim ekonomskim doktrinama mijenjala i usmjeravala demografska i migracijska politika. U radu će se detaljno prikazati najvažniji vladarski akti sa snagom zakona koji su odražavali habsburšku migracijsku politiku unutar jednog stoljeća, a koja je imala osobit utjecaj na istočne dijelove hrvatskoga povijesnog prostora. Osim toga, namjera je na temelju arhivskih istraživanja potkrijepiti političku praksu i pokazati kakav je trag i utjecaj na hrvatske zemlje, konkretno Slavoniju i Srijem s obzirom na njihov zaseban status u okviru zemalja Krune sv. Stjepana, ostavila habsburška demografska i migracijska politika. U radu će se na različitim primjerima iz arhivskih izvora konkretizirati funkcioniranje vladarskih odredbi utemeljenih na teorijskim postavkama kameralizma i *populacionistike*.⁴

DEMOGRAFSKE POSLJEDICE PROTUOSMANSKIH RATOVA U UGARSKOJ I SLAVONIJI I DRŽAVNE MJERE ZA SUSTAVNO POVEĆANJE BROJA STANOVNIKA

O razmjerima pustošenja nakon protjerivanja Osmanlija svjedoči i podatak koji iznosi mađarski povjesničar László Kontler da je dvadesetih godina 18. stoljeća u Ugarskoj bilo obrađeno samo 2,4% teritorija. Velika područja neplodne zemlje i močvara protezala su se Ugarskom, a malobrojno je stanovništvo bilo siromašno (Kontler, 2007: 200).

Habsburške su vlasti nakon odlaska osmanske vojske iz Slavonije provodile različite vrste popisa kako bi na temelju tih podataka dobile uvid u demografsku i ekonomsku situaciju u novoosvojenim pokrajinama i sukladno tim podacima mogle organizirati brojne aspekte života u tim krajevima. Budući da su popisi vođeni prema potrebama aktualne političke ideje ili

⁴ *Populacionistik* je njemački naziv za demografsku politiku u 18. stoljeću koja se očitovala u poduzimanju različitih mjera od strane apsolutističkih država radi povećanja broja stanovnika na vlastitom teritoriju. Populacionistika i praktična politika naglašavale su važnost demografskih pitanja i veličinu stanovništva te ga povezivale s ekonomskim prosperitetom i blagostanjem. Prema nekim autorima populacionistika, odnosno zahtjev za planskim povećanjem broja stanovnika, imala je svoj vrhunac u praktičnoj primjeni sredinom šezdesetih godina 18. stoljeća te je činila glavnu razliku između zapadnoeuropske i srednjoeuropske inačice merkantilizma (Schünemann, 1935: 2–7).

administrativno-ekonomskog nauma i na neujednačen način, stručnjaci uz pomoć procjene i projekcije nastoje doći do približnih brojeva i podataka iskoristivih za potrebe raznih istraživanja.⁵ Prema procjenama i na temelju sumarnih popisa preostalih stanovnika nakon ratnog poraza 1687. te odlaska osmanske vojske i velikog broja stanovnika iz najvećeg dijela današnje Slavonije u njoj je, prema habsburškim komorskim popisima provedenim u dijelovima oslobođenih teritorija, bio relativno mali broj stanovnika. Premda su procjene za to razdoblje prilično nezahvalne, neki autori primjerice navode da je prema popisu iz 1688. u Slavoniji bilo otprilike 40 000 stanovnika (Sršan, 2000: 10), što bi činilo tek dvadesetak posto stanovništva koje je živjelo na tom području prije početka Bečkog rata 1683. godine. Tada je, prema nekim procjenama, u Slavoniji bilo približno 200 000 do 220 000 stanovnika (Mažuran, 1988: 24, 40). Ta se situacija mijenja nakon intenzivnog pritjecanja stanovništva s jugozapada i juga pa neki istraživači na temelju popisa provedenog u dijelu Slavonije 1697./98. broj stanovnika u cijeloj Slavoniji procjenjuju na otprilike 80 000 (Mažuran, 1988: 41–42; Sršan, 2000: 11). Početak 18. stoljeća obilježen je intenzivnim migracijama na tom prostoru pa je u dijelovima Slavonije pod upravom Dvorske komore 1702. proveden popis stanovništva i imovine koji je pokazao porast broja stanovnika (Mažuran, 1993: 817). Popis komorskih i vlastelinskih dobara tridesetak godina poslije (1736./1737.) svjedoči o porastu broja stanovnika u dijelu Slavonije pod civilnom upravom, koji se procjenjuje na približno 90 do 95 tisuća stanovnika (Mažuran, 1993: 819), što upućuje na nastavak imigracijskih procesa na slavonskom području.

Populacijska politika bila je jedan od instrumenata ranomodernih država koje su politiku ekonomskog napretka temeljile na merkantilističkoj doktrini. Kameralistička inačica te doktrine bila je vodeća ideja državnog i ekonomskog uređenja Habsburške Monarhije od druge polovine 17. stoljeća do duboko u 18. stoljeće. Središnja tema merkantilističke ekonomske doktrine na njemačkom govornom području bila je obilježena pitanjem povećanja broja stanovnika. Upravo je srednjoeuropska kameralistička »populacionistika« smatrala plansko naseljavanje ili kolonizaciju (njemački stručni termin iz tog razdoblja su *Peuplierung* ili *Impopulation*) rješenjem za novoosvojene i slabo naseljene teritorije (usp. Kraus, 2008: 265–279; Niggemann, 2016: 197–207; Rauscher, 2016: 142).

⁵ J. Gelo je u knjizi *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981.* dao pregled demografskog kretanja na području današnje Hrvatske u periodu od dva stoljeća. O demografskoj situaciji, popisima stanovništva i procjenama ukupnog broja za Slavoniju u 18. st. opširnije u: Lazanin (2006: 128–131, 2023: 41–44).

U djelima njemačkih ekonomskih teoretičara J. J. Bechera i Ph. W. von Hörnigka, utemeljitelja kameralizma, iz šezdesetih i osamdesetih godina 17. stoljeća te u djelima kasnijih kameralističkih teoretičara J. H. G. von Justija i J. von Sonnenfelsa (Horbec, 2018: 161–162) sredinom 18. stoljeća zastupano je stajalište da uspjeh države, iskorištavanje prirodnih resursa, cirkulacija dobara kao i visina prikupljenih poreza ovisi, između ostaloga, i o broju stanovnika. Prema tim shvaćanjima uspješnost i blagostanje neke države izravno su bili povezani s veličinom stanovništva. To stajalište o važnoj ulozi broja stanovnika za blagostanje države zadržalo se sve do kraja 18. stoljeća kad je rad engleskog demografa i ekonomista Thomasa R. Malthusa *An Essay on the Principle of Population* (1798.) skrenuo pozornost na to da su mogućnosti prehrane stanovnika ograničene i da nekontrolirani prirodni rast broja stanovnika može dovesti do oskudice hrane (usp. Rauscher, 2016: 137–142; Niggemann, 2016: 171–174).

Prema njemačkom povjesničaru K. Schünemannu (1935) demografska politika habsburške države u 18. stoljeću može se sagledati kroz dvije vrste državnih mjera za povećanje broja stanovnika. Jedna se odnosila na privlačenje većeg broja doseljenika iz drugih zemalja, dok je druga bila usmjerena na povećanje domaćeg stanovništva. U prvom razdoblju populacionistike preferirala se jednostavnija i uvijek dostupna mjera naseljavanja, dok se tek sredinom 18. stoljeća, kad kameralističke i »policajne« (upravne) znanosti dobivaju sveučilišni status, sve više uvodi i drugi pristup koji se fokusira na porast broja domaćeg stanovništva (Schünemann, 1935: 12–13). Takav se smjer državne politike u predterezijansko doba može uočiti i u aktima vezanim za naseljavanje novostečenih krajeva Monarhije.

Međutim, može se reći da se sustavna demografska politika u Monarhiji vodi tek od vremena Marije Terezije. Ta je politika prije toga bila uglavnom stihijska i nesustavna te se ponajprije oslanjala na naseljavanje onih skupina stanovništva koje su tražile zaštitu ili bolje uvjete života te koje su se zbog različitih političkih prilika same nudile za doseljenje (Schünemann, 1935: 15), poput primjerice pravoslavnog i katoličkog stanovništva koje je iz područja pod osmanskom vlašću prelazilo na habsburšku stranu.

REGULIRANO NASELJAVANJE ISTOČNIH KRAJEVA HABSBURŠKE MONARHIJE

Habsburški vladajući krugovi još su i prije zaključenja mira u Srijemskim Karlovcima 1699. razmišljali o načinu kako urediti i napučiti osvojene ze-

mlje. Tako je na temelju Upute o uređenju Kraljevstva Ugarskog,⁶ (osobito onih krajeva koji su oslobođeni od osmanske vlasti), koju je sastavio kardinal grof Leopold Kolonić (Kollonich) – predsjednik ugarske, a potom i bečke Dvorske komore te važna politička osoba u Ugarskoj i na bečkom Dvoru – car Leopold I. dana 11. kolovoza 1689. odobrio Patent o naseljavanju uz određene preinake sadržaja Upute.⁷

Bio je to prvi dokument u nizu carskih akata koje će donositi vladari tijekom 18. stoljeća, a koji su se odnosili na naseljavanje i migracije stanovništva na području Habsburške Monarhije, osobito njezinih istočnih i jugoistočnih, slabo napučenih dijelova.

Odredbe prvoga habsburškog patenta, to jest uredbe o napučivanju razrušene i opustošene Kraljevine Ugarske Leopolda I. iz 1689., izrijeком navode da treba prihvatiti sve ljude bilo kojeg staleža, narodnosti ili vjerske pripadnosti, koji su voljni nastaniti se u Kraljevini Ugarskoj i njoj pripadajućim zemljama, ali uz predočenje otpusnog pisma nadležnih vlasti.⁸ Pripadajuće strane Kraljevine Ugarske termin je koji se u ovom kontekstu odnosi na sve zemlje Krune sv. Stjepana, u koje su nominalno ulazile Trojedna Kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija, Vojvodstvo Srijem i Bačka.

Patent o naseljavanju 1689.

Za razliku od prijedloga *Einrichtungswerka* u kojemu se sastavljači zalažu da se u zemlju naseli prije svega kvalitetna radna snaga i to po mogućnosti iz austrijskih nasljednih zemalja,⁹ a da se u gradove i utvrde naseli pretežno

⁶ *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* naziv je dokumenta koji je neka vrsta programskog spisa i plana kako bi trebalo obnoviti, urediti i ponovno naseliti Ugarsku nakon oslobođenja od Osmanlija. Na čelu povjerenstva koje ga je sastavljalo od 1688. do 1690. bio je kardinal Leopold Kollonich, biskup Győra (njem. Raab). Taj opsežni dokument i još neki planovi iz tog razdoblja objavljeni su u: Kalmár i Varga (ur.) (2010).

⁷ Cijeli tekst patenta (*Impopulationspatent*) dostupan je u: Tafferner (1974: 53–55).

⁸ Na njem. *Loß-Brieff* je pisana suglasnost koju je svaki podanik u lenskom odnosu prema nekom feudalnom svjetovnom ili crkvenom gospodaru trebao dobiti u slučaju preseljenja. Dobivanjem takve isprave prestajala je pravna ovisnost, primjerice kmetovima koji su bili vezani za zemlju prema dotadašnjem gospodaru. Bilo je uobičajeno davati takve suglasnosti pojedincima radi odlaska na naukovanje u procesu stjecanja majstorskog statusa u nekom obrtu, zatim radi vjenčanja i preseljenja u drugo mjesto ili u slučaju otkupa kmetova od vezanosti za zemlju, što se događalo kad su vlastelinstva na taj način nastojala ublažiti nedostatak novca. Ni jedno vlastelinstvo nije smjelo primiti k sebi stranca ako nije imao uredno otpusno pismo. O značenjima pojma pogledati u: Losbrieff (*Deutsches Rechtswörterbuch – DRW*) (11. 11. 2024.).

⁹ Nasljedne zemlje (njem. *Erblände, Erbländer*) termin je kojim se od srednjeg vijeka označavaju matični habsburški teritoriji za razliku od onih koje su poslije stekli. »Njemačkim nasljednim zemljama« smatra se većina današnjih austrijskih saveznih zemalja (osim

Nijemce katolike,¹⁰ Patent o naseljavanju iz 1689. ne postavlja takva ograničenja, nego navodi da doseljenici mogu biti bilo kojeg »staleža, narodnosti ili vjerske pripadnosti«.¹¹ Osim seljaka, u Patentu se navode i druge profesije poput građevinara, klesara, obrtnika i trgovaca koje je valjalo privući u Ugarsku s obzirom na to da je nakon odlaska osmanske vlasti tamo nedostajalo svih profesija potrebnih za revitalizaciju tog područja. Patent stoga predviđa olakšanje stjecanja profesionalnog statusa za obrtnike i trgovce. Kako bi se u oslobođene dijelove Ugarske privuklo novo stanovništvo, proklamirani su povoljni uvjeti naseljavanja i brojne povlastice za imigrante. Za doseljeno seljačko stanovništvo iz drugih dijelova Monarhije na područje zemalja Krune sv. Stjepana predviđene su tri godine oslobođenja od plaćanja poreza i davanja tlake, dok je za doseljenike iz inozemstva taj oprost bio produljen na pet godina. Budući da su neki dijelovi austrijskih nasljednih zemalja i gornje Ugarske bili prenapučeni, Patentom je predviđeno da se dobrostojeća radna snaga upućena u obradu zemlje i obrte preseli u južne dijelove Ugarske. Pritom sastavljači Patenta nisu usmjeravali pozornost na već doseljeno raško (srpsko) stanovništvo iz osmanskih krajeva (Fata, 2014: 45).¹² Predviđalo se i oslobađanje doseljenika od plaćanja pristojbi za nabavku građevnog materijala. Doseljenicima u grad gdje su postojale izgrađene kuće trebalo je uz neznatnu naknadu ustupiti kuću, dok su doseljenici na selu trebali besplatno dobiti kuće i zemlju u doživotno i slobodno raspolaganje (Tafferer, 1974: 54) Patent proklamira uvođenje dobre uprave kako bi se zadržalo stanovništvo i povećao broj građanstva i seljaštva.

Kad je riječ o Slavoniji, prema procjenama istraživača (Mažuran, 1988; Sršan: 2000) na temelju komorskih popisa sela i kućevlasnika njihov je broj u relativno kratkom razdoblju krajem 17. i početkom 18. stoljeća znatno nara-

Salzburga) kao i Kranjska. Nasljednim zemljama u daljem smislu riječi smatraju se zemlje češke krune, dok zemlje Krune svetog Stjepana, zatim Galicija i habsburški posjedi u Italiji i austrijskoj Nizozemskoj (danas Belgiji) nisu ulazili pod taj pojam (Erblände, Erbländer, 12. 11. 2024.).

¹⁰ Te su odredbe izazvale dosta kritike u starijoj mađarskoj historiografiji na račun Kollonicha i njegovih navodnih germanizatorskih namjera, o čemu opširnije u: Fata (2014: 44).

¹¹ »(...) alle und jede, was Standts, Nation, und Religion, inn- oder außer Landts die seynd, welche sich in gedachten Königreich Hungarn und demselben angehörigen Landen Häußlich nieder zulassen Lust und Sinn haben, sowohl in Städten, als auff dem Landt (...)« (Tafferer, 1974: 53).

¹² Tijekom 18. st. Habsburgovci su posebnu pozornost poklanjali njemačkoj kolonizaciji južnih dijelova Ugarske oslobođenih od Osmanlija ujedno i najviše opustošenih – posebno se ističu Banat i Bačka – koje su stekli u ratu *jure belli*. Tamo nije bilo prijašnjih zemaljskih gospodara, nego su jedini gospodari bili Habsburgovci, a kolonizacijom Banata kao najjužnije pokrajine na granici s Osmanlijama upravljalo se izravno iz Beča.

stao. Međutim i dalje je na istoku i jugoistoku Monarhije u novooslobođenim krajevima koji se u izvorima nazivaju i *neoacquistica* prevladavala slaba naseljenost te su na raspolaganju stajale velike zemljišne površine.

Državna politika naseljavanja provedena privatnom inicijativom

U prvoj polovini 18. stoljeća sustavno povećanje stanovništva nastojalo se postići privlačenjem doseljenika iz inozemstva i povećanjem prirodnog prirasta domaćeg stanovništva. Država je nastojala poticati i regulirati useljeničke migracije. Stoga u Slavoniju i dijelove Ugarske dolazi kršćansko stanovništvo iz područja pod osmanskom vlašću koje najčešće samoinicijativno prelazi i naseljava se na područje pod vojnom i komorskom upravom ili na privatnim svjetovnim i crkvenim vlastelinstvima. Državnim je vlastima odgovarao dolazak tog stanovništva i nastojale su taj proces držati pod nadzorom. Izvori pokazuju kako središnje državne vlasti pozivaju lokalne na oprez prilikom poticanja stanovništva na prelazak s osmanskog na habsburški teritorij. S jedne strane da to ne bi dovelo do novih nesuglasica s Osmanlijama, a s druge strane da svojim strogim postupcima ne bi odvratili zainteresirano stanovništvo na osmanskoj strani od prelaska na habsburški novoosvojeni teritorij.¹³

Nakon već spomenutog Leopoldova patenta i u njemu izražene potrebe za napučivanje Ugarske i njoj pridruženih zemalja te nakon ponovnog rata s Osmanlijama (1716. – 1718.) i proširenja habsburških teritorija prema jugoistoku car Karlo VI. uputio je 20. travnja 1722. dopis naslova »Namjere i želje«¹⁴ protestantskom zemaljskom grofu Ernstu Ludwigu od Hessen-Darmstadta, s ciljem olakšanja iseljavanja iz Hessena u Kraljevinu Ugarsku. Zanimljivo je da se jedan od habsburških vladara, koji su inače veliku pozornost poklanjali njemačkoj kolonizaciji južne Ugarske, a osobito Bačke i Banata, i to katoličkim stanovništvom, obratio za pomoć protestantskom vladaru.¹⁵ Carski zahtjevi i želje za olakšanje iseljavanja potencijalnih kolo-

¹³ Nakon što je uski pojas uz desnu obalu Save osvojen u ratu te mirovnim ugovorom 1718. pripao habsburškoj strani, bečke su vlasti preporučile da ga se »naseli turskim podanicima« iz osmanskog područja. Naime, u izvoru se navodi da se ne može očekivati da bi se netko tko ima posjed na slavonskoj strani htio preseliti u područje izloženo stalnim pljačkaškim prepadima s osmanske strane. Također se naglašava da se s novim doseljenicima postupa blago i obzirno kako se ne bi na najmanji pritisak vratili pod osmansku vlast (HR-HDA-430 SGK Opći spisi, kut. 1, 1718-7-23).

¹⁴ Cjelovit tekst Karlova pisma naslovljen *Angesinnen und Begehren* kao i odgovori njemačkih kneževa objavljeni su u: Tafferer (1974: 77–79).

¹⁵ Tafferer smatra da odgovor leži u povijesnim vezama i rodbinskim odnosima između Habsburgovaca i Hessen-Darmstadta, čiji su vladari u raznim sporovima u Carstvu stali

nista upućeni su i drugim kneževima Carstva s namjerom kako bi se u ratu protiv Osmanlija oslobođena i demografski jako opustošena zemlja naselila Nijemcima i služila kao »predziđe kršćanstva«. Kneževi Carstva iz Hessena, Pfalza, Mainza, premda nisu bili oduševljeni tim zahtjevom jer su se pribojavali da će se iseljavati i marljivi stanovnici, ipak nisu mogli odbiti carsku molbu. Nakon savjetovanja između navedenih kneževina donesena je odluka da se podanici koji žele iseliti mogu otpustiti bez carina i pristojbi, ali su prije iseljavanja dužni podmiriti svoje obveze i platiti desetinu nakon prodaje imovine (Tafferner, 1974: 79–81).¹⁶

U prvoj polovini 18. stoljeća naseljavanje i demografsko oživljavanje u ratu s Osmanlijama ponovno osvojenih teritorija bilo je važna tema i u institucijama pojedinih zemalja ili među predstavnicima središnjih državnih tijela u upravama novostečenih zemalja.¹⁷ Premda Slavonija u to vrijeme ne šalje svoje predstavnike na Ugarski sabor, a glavnu riječ u upravnom pogledu imaju Dvorska komora i Ratno vijeće, ipak je važno navesti odluke Ugarskog sabora kako bi se bolje razumjeli interesi ugarskih staleža. Uostalom, civilni će dio Slavonije i Srijema nakon osnivanja županija biti upućeni na ugarske staleže te će osim na hrvatski izravno slati svoje predstavnike i na ugarski sabor.

Koloničev plan o uređenju Ugarske iz 1689. ostao je nerealiziran, pa su na Ugarskom saboru u Požunu (Bratislavi) na zasjedanju 1722./1723. godine osim Pragmatičke sankcije ugarski staleži u središte rasprave stavili demografsku politiku koja je bila usko povezana s politikom merkantilizma. Saborna rasprava bila usmjerena na to kako provesti plansko povećanje gradskog i seoskog stanovništva, odnosno kako privući inozemne useljenike, jer je potencijal mađarskog stanovništva bio nedostatan za popunjavanje demografskih deficita.

na stranu Habsburgovaca. Osim toga Hessen-Darmstadt kao i Pfalz bili su gusto naseljeni i u njima su postojali povoljni preduvjeti za iseljavanje zbog lošeg položaja seljaka (Tafferner, 1974: 78).

¹⁶ Premda evangelički kneževi Hessena i susjednih područja nisu blagonaklono gledali na to da podanici slobodno i bez odštete odsele u Ugarsku, bili su ujedno svjesni da neće moći zadržati one koji se žele iseliti. Stoga su slali cirkularna pisma s upozorenjima o mogućim posljedicama iseljavanja, a ne zabrane. Ujedno su ugarski posjednici bili zainteresirani za koloniste koji su imali nešto sredstava, a često su one bez imovine na granicama Ugarske vraćali u zavičaj (Tafferner, 1974: 84).

¹⁷ Primjerice u Uputama za obavljanje službe iz 1726. za vukovarskog tridesetničara i provizora, koji je bio zadužen za prikupljanje poreza, carina i općenito funkcioniranje gospodarstva u Vukovarskom okrugu dvadesetih i tridesetih godina 18. stoljeća. Uz opširne upute vezane za njegovu službu, na nekoliko se mjesta naglašava važnost migracija te da se od njega očekuje velik trud oko privlačenja brojnog stanovništva u vukovarski kraj – kako seoskog zbog velikih neobrađenih površina tako i gradskog zbog manjka obrtnika i predstavnika drugih zanimanja (HR-HDA-430 SGK Opći spisi, kut. 1, 1726-3 /67/).

Nekoliko saborskih zaključaka s tog zasjedanja valja posebno istaknuti u kontekstu imigracije i naseljavanja. Članak 103. *De impopulatione regni* govori o važnosti naseljavanja zemlje jer su neki dijelovi Kraljevine Ugarske zbog nedostatka ljudi neobrađeni i doimaju se kao pustoš (Tafferner, 1974: 92–93). Staleži sukladno tome mole cara da pošalje dopise u svoje »vanjske« nasljedne zemlje¹⁸ i u Sveto Rimsko Carstvo Njemačke Narodnosti i pozove sve slobodne ljude da se nasele te da ih se pritom na šest godina oslobodi svih javnih obveza i poreza kako bi kao novi naseljenici uspjeli osigurati svoju egzistenciju. Taj je poziv uglavnom bio usmjeren na privlačenje seoskog stanovništva. Važnost tog članka ugarskog sabora iz 1723. godine, kako naglašava Schünemann (1935: 15), jest u tome što je postavio »impopulaciju« kao državnu potrebu te je imao zakonsku snagu pa su sva buduća naseljavanja imala zakonsko uporište u tom članku (Tafferner, 1974: 94). Međutim, u užu Ugarsku se doseljavalo stanovništvo različitoga etničkog podrijetla, poput Slovaka, Rumunja i drugih slavenskih skupina. To naseljavanje nije bilo dio planske kolonizacije, pa primjerice neki povjesničari, poput Rauschera (2016: 156–157), smatraju da u tim slučajevima ne može biti riječi o provođenju sustavne politike jedinstvene države.

Ekonomski smjer i ciljano privlačenje određenih skupina stanovništva vidljivi su iz ugarskih saborskih članaka 115, 116 i 117. Njihov sadržaj govori o važnosti koju su ugarski staleži pridavali unapređenju trgovine i obrta u Ugarskoj. Zahtjevi ugarskih staleža bili su merkantilističko-populacionističke naravi – merkantilizam kao gospodarski sustav u prvom se redu odnosi na zahtjeve trgovine, a poljoprivreda i obrti preduvjet su za njezino funkcioniranje. Uz kritiku što se sirovine izvoze iz Ugarske, a uvoze gotovi proizvodi po visokim cijenama, staleži su na Saboru zaključili da je razlog za to manjak manufaktura i radionica. Smatrali su da obrtnike i različite stručnjake javnim pozivom valja pozvati u zemlju, a u njihovu bi privlačenju trebale sudjelovati županije i gradovi. Te bi doseljenike, prema prijedlogu saborskog članka 117, na deset godina trebalo osloboditi od svih vrsta davanja, a doseljeni obrtnici ne bi smjeli posjedovati obradivu zemlju.

¹⁸ Kao što Schünemann primjećuje, interesi ugarskih staleža, posebno vlastelinstava u Ugarskoj, nisu se u pitanju naseljavanja posve poklapali s populacijskom politikom Monarhije. Naime, ugarska su vlastelinstva na svoje područje naseljavala stanovništvo i iz drugih gusto naseljenih dijelova Ugarske, a u nedostatku potencijalnih doseljenika posegnuli bi za naseljenicima iz austrijskih zemalja, što iz perspektive Habsburške Monarhije kao cjeline nikako nije bilo inozemstvo. Naime državni interes, kako iz perspektive apsolutističke monarhije tako i staleških interesa, bio je privlačenje naseljenika iz inozemstva kako bi se povećao ukupni broj stanovnika u Monarhiji. Razlika između stajališta ugarskih staleža i interesa cjelokupne države je u tome što su staleži austrijske nasljedne zemlje u tom kontekstu već promatrali kao inozemstvo (Schünemann, 1935: 15).

Saborski članak predviđa da se doseljenicima nakon isteka razdoblja pošte-de u slučaju namjere ne dopusti povratak u zemlju iseljenja, nego bi trebali zadržati stalno mjesto boravka (Tafferner, 1974: 99–101).

Glavni nositelji prvog razdoblja naseljavanja bili su dakle mađarski i dije-lom strani veleposjednici. Osobito značajnu ulogu u naseljavanju uže Ugar-ske imali su vlastelinstva i veleposjednici poput velikaških obitelji Zichy, Batthyány, Jeszenszky, Erdődy, Esterházy, Festetics (Feštetić), Grassalko-vich, zagrebački biskup i kaločko-bački nadbiskup Klobusiczky (Klobušic-ki), kaločki nadbiskup Csáky, koji su na svoja imanja nisu naseljavali samo njemačke koloniste, nego i kmetove iz Češke (Tafferner, 1974: 86; Fata, 2014: 54–57). Brojni dokumenti pokazuju da su njemački doseljenici skla-pali ugovore o uvjetima naseljavanja i obvezama s ugarskim plemstvom i veleposjednicima na čija su imanja naseljavani.¹⁹ Spomenica grofa Alexan-dera Károlyija iz 1736. godine o političkim i gospodarskim mjerama, koje bi trebala poduzeti vlada u Ugarskoj vezanim za »impopulaciju«, bavi se uglavnom užom Ugarskom. Privlači pozornost jedna opaska kojom grof Károlyi, inače katolik, daje na znanje vladaru da je brojnim županijama sta-novništvo nužno, ali se vlastela zbog visokih troškova povezanih s dovo-đenjem kolonista iz inozemstva ne upušta u njihovo naseljavanje. Također tvrdi da bi vlastela znatno lakše dolazila do kolonista za svoja imanja kad bi se na pusta zemljišta mogao naseliti bez ograničenja »svaki narod svejed-no koje vjeroispovijesti«. Može se pretpostaviti da je mislio na protestante (Tafferner, 1977: 232).

Kad je riječ o Slavoniji i Srijemu, barun Marko Aleksandar Pejačević, pri-padnik hrvatskog plemstva, izdao je 1. siječnja 1749. dokument naslovljen *Freiheits-Brief* u kojemu se navode uvjeti naseljavanja kolonista različitih etničkih pripadnosti na njegovo vlastelinstvo Mitrovica i Ruma. U seda-mnaest točaka jamči se naseljenicima da se prema njima neće postupati kao prema podanicima, nego će imati status slobodnih građana te se definiraju uvjeti njihova naseljavanja, obavljanja djelatnosti i sudjelovanja u upravi. Dopis je namijenjen svima koji su voljni naseliti se, bili oni Nijemci, Mađari, Slovaci, Srijemci ili Iliri (Tafferner, 1978: 218–223). Već se u tom razdoblju, kao i poslije, može uočiti da je vjerska pripadnost imala veliku ulogu u ko-

¹⁹ Na primjer, iz 1735. potječe ugovor (*Regulativ-Kontrakt*) vlastelinstva baruna Adama Zichyja s njemačkim doseljenicima u Šomođskoj županiji (Tafferner, 1977: 224–225). Knez Esterházy je 1735. u ime svojeg vlastelinstva Ozora sklopio ugovor o naseljavanju luteran-skih kolonista radi utemeljenja predija Mekenjes (Tafferner, 1977: 218–221). Feldmaršal grof Mercy, vojni zapovjednik Banata i predsjednik banatske zemaljske administracije, sklopio je ugovor s njemačkim doseljenicima 1722. u vezi s njihovim naseljavanjem u Apar u Tolnanskoj županiji (Tafferner, 1977: 178–183).

lonizaciji (Wolf, 2012: 94) jer se u nekim carskim odredbama vezanim za naseljavanje naglašavalo da treba naseljavati katolike, osobito u slobodnim kraljevskim gradovima.

U novostečenoj Slavoniji i Srijemu u prvoj polovini 18. stoljeća velike su površine bile nenaseljene i neobrađene. To je razdoblje intenzivnog naseljavanja slavenskoga katoličkog i pravoslavnog stanovništva, osobito s juga, iz zemalja pod osmanskom i mletačkom vlašću, zatim iz »starih« vojnih krajina (Karlovačkoga i Varaždinskog generalata) te iz civilne Hrvatske na teritorij pod vojnom i civilnom upravom. O rastu broja stanovnika u Slavoniji svjedoče popisi stanovništva. Iako se naseljavanje odvijalo uz znanje habsburških vlasti i u skladu s njihovim vojno-gospodarskim interesima, ono ipak nije bilo provođeno planski.

Organizirano naseljavanje njemačkog stanovništva u tom razdoblju nije bilo značajnijih razmjera. Naseljavanje iz njemačkih zemalja ponajprije je vezano uz određene službe i profesije, a organiziranog naseljavanja njemačkog seoskog stanovništva na imanja u znatnijem broju jedva da se može navesti. Tako iz drugih dijelova Habsburške Monarhije, primjerice iz Ugarske i austrijskih nasljednih zemalja te s područja Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti, u Slavoniju dolaze obrtnici, trgovci, graditelji i razne profesije, časnici, komorski službenici i svećenici. Premda su te migracije u izvorima slabije dokumentirane nego one u kasnijem razdoblju, kao primjeri naseljavanja iz drugih dijelova Monarhije, iako ne u znatnijem opsegu, u civilni dio Slavonije za to se razdoblje može navesti doseljavanje stanovništva iz njemačkih zemalja u gradove i na pojedina komorska dobra i vlastelinstva osnovana u tom razdoblju. Tako se na biskupsko vlastelinstvo Đakovo doseljava kao dio vojne posade ili pojedinačni obrtnici stanovništvo iz njemačkih zemalja (Geiger, 1998: 66–69). Zatim se 1720-ih godina naseljava njemačko, uglavnom seosko stanovništvo iz Franačke i Švapske u Novi Vukovar u komorskom Vukovarskom okrugu.²⁰ U Osijek kao sjedište komorske i vojne uprave u oslobođenoj Slavoniji, gdje bečke vlasti u prva dva desetljeća 18. stoljeća podižu znamenitu Tvrđu, naseljavaju se brojni obrtnici, trgovci, graditelji, vojni časnici, komorski službenici, svećenstvo i

²⁰ Premda u izvorima nema podataka tko je osnovao selo Novi Vukovar, kako se u izvorima naziva, ono je podignuto u komorskom okrugu Vukovar kojim je do formiranja vlastelinstva upravljala Komora pa se može pretpostaviti da je do doseljavanja njemačkog stanovništva došlo na inicijativu komorskih službenika. O etničkom sastavu stanovništva Novog Vukovara svjedoče popisi imena kućedomaćina i opisi Vukovarskog veleposjeda iz 1722., 1727./28. i 1736. godine. (HR-DAVU-561 Vukovarsko vlastelinstvo – sudski spisi, *Conscriptio, Aestimatio et Metalisatio Domini Vukovar per Camerale contrascribam*, br. 4028, god. 1825, kut. 106); Gradski muzej Vukovar, Kulturno-historijska zbirka, Arhivalije, kut. 8, (dalje: KH AR 8), fol. 83–84; Mažuran (1993: 184–185).

pripadnici različitih profesija doseljenih iz raznih dijelova Monarhije (Vitek, 2005: 164–165). U popisima s kraja 17. stoljeća, kao i onima u prvoj polovini 18. stoljeća, u osječkoj Tvrđi prevladavaju njemačka imena.²¹ O brojnosti njemačkog stanovništva i izvan Tvrđe svjedoči i molba njemačkih građana iz osječkoga Gornjeg grada s kraja 1703. godine koji od Budimske provincije traže dolazak njemačkih kapucina kako bi sve veći broj Nijemaca imao duhovnu pomoć na svom jeziku.²² Četrdesetih godina 18. stoljeća barun Antun Petar Hilleprand von Prandau potpredsjednik Dvorske komore u Beču na svoje Valpovačko vlastelinstvo naseljava njemačke obitelji iz Kemptena koje su se bavile obrtom i trgovinom.²³

Na područje Vojne krajine osobito intenzivno doseljavanje kršćansko stanovništvo, katoličko i pravoslavno, s osmanskog područja. Ono se provodi uz pomoć vojnokrajinskih zapovjednika u koordinaciji sa središnjim vojnim vlastima u Beču te u skladu s carskim odlukama.²⁴

Glavni akteri provođenja kolonizacije prilikom ponovnog naseljavanja ugarskog dijela Monarhije bila su krajem 17. i u prvoj polovini 18. stoljeća u doba careva Leopolda I. i Karla VI. vlastelinstva crkvenih i svjetovnih veleposjednika, dok je u terezijansko i jozefinsko vrijeme naseljavanje većinski provodila država.

VAŽNIJI AKTI O NASELJAVANJU U DOBA VLADANJA MARIJE TEREZIJE I JOSIPA II.

Glavni inicijator naseljeničke politike za vrijeme vladavine Marije Terezije (1740. – 1780.) bilo je austrijsko Državno vijeće²⁵ osnovano 1761. na čijem je

²¹ O tome uz popise stanovništva iz 1697./98. (Smičiklas, 1891: 64–65) i 1736. godine (Mažuran, 1993: 94–121) svjedoče i zapisnici osječke Tvrđe iz prve polovine 18. st. (Mažuran, 1965). Inače, u administrativnom pogledu Osijek se sastojao od tri dijela: Nutarnjega grada (Tvrđe), Gornjega i Donjeg grada koji su se 1786. ujedinili u jedan kraljevski komorski grad.

²² Carski ratni vijećnik Johann Jakob von Eggendorff dao je svoj *Mayerhof* i vrt u Gornjem gradu za naseljavanje kapucina njemačke i ugarske provincije (Tafferner, 1974: 62–63).

²³ HR-DAOS-476 Valpovačko vlastelinstvo, Acta Vienensia 1-34, kutija 22.

²⁴ Dvorsko ratno vijeće u dopisu za zapovjednika Slavonsku generalkomandu u Osijeku generala grofa Johanna Josepha Antona von Oduyera ponavlja pozivajući se na carsku rezoluciju da se nikome osim katolicima i pravoslavcima ne dopusti naseljavanje u novoosvojene krajeve. Vijeće naglašava da tamo treba primiti stanovnike iz drugih zemalja koliko god ima mjesta, ali da to budu pripadnici katoličke i pravoslavne vjere (HR-HDA-430 SGK-Opći spisi-1726-4-3).

²⁵ O izgradnji središnjih državnih institucija u razdoblju Marije Terezije i o ulozi Državnog vijeća (*Staatsrat*) opširnije u: Schünemann (1935: 30–32) i Horbec (2018: 71–72).

čelu poslije bio knez Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg (1711. – 1794.),²⁶ jedan od glavnih zagovaratelja državnog apsolutizma. Vijeće je provodilo i ideje o cjelovitoj državi s ciljem unapređenja gospodarstva, povećanja broja stanovnika i poboljšanja poljoprivrede. Kolonizacijska aktivnost komorskih vlasti i privatnih vlastelinstava tijekom ranije faze vladavine Marije Terezije bila je usmjerena prema dobro situiranim potencijalnim iseljenicima koji bi bili u stanju vlastitim sredstvima pokrenuti svoja gospodarstva u mjestu naseljavanja. Oni koji su poticali stanovništvo u njemačkim zemljama na iseljavanje, imali su selektivan pristup. Također se može reći da su u apsolutističkoj državi migranti bili predmet državne skrbi i to ponajprije kako bi se zaštitili oni koji plaćaju porez, to jest donose prihode, plaćaju vojsku, proizvode hranu i obrtničke proizvode (Krauss, 2003: 30–32). Slabiji rezultati kolonizacije u tom razdoblju razumljivi su i zbog teškoga vanjskopolitičkog položaja Monarhije uslijed Rata za austrijsku baštinu koji je vladarica vodila s Pruskom, a potom i bitaka s drugim europskim državama u Sedmogodišnjem ratu. Još od sredine pedesetih godina 18. stoljeća upravne instance pojedinih zemalja unutar Monarhije izdaju određene smjernice i akte vezane za naseljavanje. Vlada Prednje Austrije izdala je tako 1755. Uvjete naseljavanja (*Ansiedlungsbedingungen*) za rimokatoličke koloniste u Bačku i vlastelinstvo Arad (Tafferner, 1974: 178–180). Budući da su i druge države poput Pruske i Rusije nastojale privući novo stanovništvo na svoj teritorij, takva je konkurencija utjecala na poboljšanje uvjeta naseljavanja u vidu plaćenog puta migrantima do odredišta i troškova njihova uzdržavanja tijekom putovanja (Wolf, 2012: 96)

Patenti Marije Terezije

Izdvajajući ovdje važnije odluke vladara o naseljavanju koji donose određene novine, potrebno je naglasiti da je bilo više takvih dokumenata, neki su objavljeni na više jezika s različitim datumima, a neki su ponovno objavljeni u cijelosti ili dijelovima. U siječnju 1759. vladarica je objavila Patent o kolonizaciji (*Kolonisationspatent*)²⁷ koji se odnosio na kolonizaciju Bačke na Tisi i

²⁶ Posebnu važnost u unutarnjoj politici posvetio je demografskim pitanjima, to jest planskom povećanju broja stanovnika Monarhije privlačenjem useljenika iz Carstva. Kako navodi Tafferner (1974: 203), krilatica mu je bila: »Wo das Volk ist, da ist auch Steuer zu nehmen« ili na latinskom »Ubi populus, ibi obulus« (hrv. »Gdje ima ljudi, tamo se može ubirati i porez«).

²⁷ Nazivi patenata korišteni u ovom radu prijevodi su na hrvatski njemačkih naziva kako ih donosi korištena literatura (Tafferner) u kojoj su objavljeni njihovi cjeloviti sadržaji. U stručnoj literaturi variraju nazivi pojedinih patenata, primjerice, Tafferner (1974: 182) patent od 25. 2. 1763. naziva *Kolonisationspatent*, isti patent K.-P. Krauss (2003: 32) naziva Patent o naseljavanju (*Ansiedlungspatent*), a M. Fata (2014: 72) govori o Patentu o napučivanju (*Impopulationspatent*).

na vlastelinstvo Arad na rijeci Moriš rimokatoličkim njemačkim stanovništvom iz Donje Austrije. U potonjem se u devet točaka definiraju uvjeti pod kojima bi se njemačke obitelji trebale naseliti, kao što je dobivanje zemlje na trajno i slobodno korištenje, besplatan materijal za gradnju kuća, oslobođenje na šest godina od davanja poreza i drugih obveza i slično (Tafferner, 1974: 182–185). Primjeri jamstvenih listova koji su izdavani naseljenicima u Ugarsku pokazuju da je država i pisanim putem potvrdila povlastice koje je u patentima osiguravala doseljenicima.²⁸

Potkraj razdoblja iscrpljujućih ratova za Monarhiju osnivanjem spomenutoga Državnog vijeća i jačanjem ideje jedinstvene države dolazi do promjene i na planu kolonizacijske politike. Pod utjecajem kameralističkih ideja²⁹ intenzivnije se počelo raditi na brojnim reformama u državi i veća se pozornost poklanjala demografskoj politici. To se očitovalo objavom drugog Patenta o kolonizaciji (*Kolonisationspatent*) Marije Terezije od 25. veljače 1763. koji je objavljen već deset dana nakon sklapanja mira s Pruskom u Hubertusburgu i odnosio se na cijelu Monarhiju. Češko-austrijska kancelarija kao najviše upravno mjesto za njemački dio nasljednih zemalja sastavila je patent za carsko-kraljevsku vojsku u nasljednim zemljama kako vojnici i vojno osoblje nakon završetka rata ne bi palo na teret habsburškim nasljednim zemljama. Dva su cilja Patenta. Prvi, pridobiti vojno osoblje za demografsku politiku Monarhije tako da podupre naseljavanje razvojačenih vojnika i drugoga vojnog pomoćnog osoblja u ugarski dio Monarhije, osobito Banat i Bačku gdje je nedostajalo stanovnika. Drugi je cilj bio spriječiti nastanak velikog broja dokoličara u austrijskom dijelu Monarhije naseljavanjem stanovnika bez imovine ili posla u njezine istočne dijelove. Osim katolicima, naseljavanje je dopušteno i protestantima, evangelicima i kalvinistima kako u njemački dio nasljednih zemalja tako i u Ugarsku i Transilvaniju. Protestantima se nije tada dopuštalo naseljavanje u Banat (Tafferner, 1974: 204).

²⁸ Primjer jamstvenog lista (*Versicherungs-Schein*) od 16. rujna 1761. izdan u Judenburgu u Štajerskoj otkriva koje povlastice država jamči 27-godišnjem doseljeniku, katoliku, samcu bez profesije rodom iz Šleske koji se odlučio naseliti u užu Ugarsku. Dobio je dva dukata u gotovini, zemljište u Mađarskoj u posjed kako bi ga obrađivao i od njega se uzdržavao. U listu se navodi da će dotadašnju plaću (*Sold*) primati još šest mjeseci i da ga se na pet godina oslobađa od svih davanja. Uz to mu se dopušta ženidba i prakticiranje vjere prema odredbama zemlje u koju će se naseliti (AT-OeStA/FHKA NHK Kaale U Akten 2279 Impopulationswesen, Nr. 71).

²⁹ Prema kameralističkoj ekonomskoj doktrini, koja je bila srednjoeuropska verzija merkantilizma, smatralo se da bogatstvo države leži u zemlji i teritoriju, a država je ponajprije trebala poticati razvoj poljoprivrede, porast broja stanovnika te stvaranje dobrih uvjeta za obrt i trgovinu kako bi se nosili s inozemnom konkurencijom. Prema tome, cilj je apsolutističke države bio osigurati što brojnije stanovništvo, između ostaloga i privlačenjem stranog stanovništva na svoj teritorij (Vierhaus, 1984: 46–47; Krauss, 2003: 29; Duchhardt, 2007: 24).

Naseljenicima u užu Ugarsku, Temišvarski Banat i Transilvaniju obećano je šestogodišnje oslobođenje od poreza, dobivanje zemljišta i besplatna drvena građa. U Patentu se naglašava da oni kolonisti katolici koji su voljni služiti u Granici mogu računati na sva posebna prava i slobode. Naseljavanje pripadnika različitih profesija i obrtnika bilo je poželjno zbog njihova nedostatka u istočnim dijelovima Monarhije, a prednost su imali oni koji se jave izravno iz vojske s putnim ispravama. Također, obećan im je posao i oslobođenje od poreza na deset godina (Tafferner, 1974: 206).

Tijekom vladanja Marije Terezije fokus naseljavanja kojim je upravljala država bio je usmjeren na Banat koji je imao poseban status unutar Monarhije i tek je 1778. uključen u sastav Ugarske. Već nakon ratova za austrijsku baštinu, osim organiziranog preseljenja uglavnom seoskog stanovništva, počinju prisilne deportacije »nepoćudnih« osoba Dunavom prema Temišvarskom Banatu.³⁰ Cilj takvih deportacija nije bilo pokajanje deportiranih, nego odvratanje drugih od takvih postupaka, što je odgovaralo terezijanskom shvaćanju prava. Kako se može iščitati iz zbirke terezijanskih pravnih akata, *Codex Theresianum*, smisao zakona je štititi državu i društvo, a njegov učinak bi se trebao očitovati u izazivanju straha od kazne kod pojedinca (Schünemann, 1935: 81). Niz terezijanskih zakonskih akata vezanih za naseljavanje odnosio se na Banat. Godine 1767. izdana su dva dokumenta³¹ koja su se odnosila na već naseljene koloniste u Banatu i to na obitelji doseljene iz stranih zemalja, kojima je trebalo osigurati sve potrebno za normalnu egzistenciju. Također, onima koji se nisu snašli u novoj sredini vladarica je udijelila »oprost«³² da se mogu vratiti u mjesto odakle su se iselili.

³⁰ U stručnoj literaturi na njemačkom jeziku taj se oblik »prisilnih migracija« kojima su vođenim putom otpravljani neželjeni stanovnici prema istočnim habsburškim pokrajinama naziva *Wasserschub*. Vlast je nastojala glavni grad Beč i obližnje područje očistiti od skitnica, prosjaka, osoba sumnjiva morala, razvojačenih osoba koje se nisu snašle nakon rata, zatim vojnih prijestupnika i drugih. Na taj je način država od 1752. do 1768. deportirala u Banat više od 3100 osoba obaju spolova. Dakako, bilo je i onih koji su završili u takvim transportima, a da nisu počinili prijestup ili bili štetni za druge. U Beču su se mjesecima skupljali pojedinci spremni za transport Dunavom, koji je išao za Banat dvaput godišnje. Neki od deportiranih su pobjegli, brojni umrli, a na kraju tog razdoblja takvih je »prisilnih migranata« u Banatu ostao samo mali broj, pa se ta »mjera za napučivanje« Banata pokazala ne samo nehumanom nego i krajnje neuspješnom (Schünemann, 1935: 78–88).

³¹ Bili su to: *Avertissement für die in dem Temesvarer Banat ansiedelnden Kolonisten* (15. 8. 1767.) i *Maria Theresias »Generalpardon der emigrierten Unterthanen«* (28. 12. 1767.) (Tafferner, 1974: 236–240).

³² Niz dokumenata o dodjeli »Generalpardona« 1768. prilikom povratka u nasljedne zemlje različitim podanicima koji su emigrirali bez dopuštenja nalazi se u: A-OeStA/FHKA NHK Kaale Ö Akten, fasc.53, Transmigranten- und Emigrantenwesen 2083 (1762–1772.), Nr. 126, Nr. 131.

Budući da je naseljavanje Banata 1770. zapalo u krizu zbog različitih razloga – neki od njih prema Schünemannu (1935: 87) bili su neusuglašenost između središnjih i lokalnih vlasti, različito poimanje političkih aktera provedbe naseljavanja i nezdrava klima za koloniste u Banatu – vlasti su donijele najopsežnije mjere povezane s demografskom politikom i politikom naseljavanja.³³ Nekoliko godina poslije, 1772. godine, uslijedila je i Glavna instrukcija o naseljavanju Banata.³⁴ Premda pojedinosti o nastanku Glavne instrukcije iz 1772. nisu poznate, ona je donesena kad je terezijanska državna kolonizacija već bila službeno završila, to jest »nakon što je u proljeće 1771. obustavljeno prihvaćanje kolonista uz državnu potporu« (Tafferner, 1974: 251). To razdoblje do 1771. poznato je kao velika terezijanska kolonizacija, a dio migrantskih transporta Dunavom išao je preko teritorija Kraljevine Slavonije i Vojvodstva Srijema. Na hrvatskom je prostoru znatno slabije zastupljeno naseljavanje iz Njemačkog Carstva ili habsburških zemalja u usporedbi s Banatom i Bačkom, koji su bili pod komorskom upravom odnosno izravnom upravom vladara. U požeškoj dolini u nekoliko je sela naseljen određen broj njemačkog stanovništva. Pedesetih godina 18. st. na nekadašnjem Trenkovu vlastelinstvu Brestovac u selu Njemački Mihaljevci naseljeno je devet njemačkih obitelji, zatim na isusovačkom vlastelinstvu Kutjevo u selu Rajsavac naseljen je oko 1770. godine manji broj Nijemaca, kao i na dobru Alaginci u vlasništvu obitelji Maljevac (Kühn, 1936: 8–13).

Patenti Josipa II.

Car Josip II. je za vrijeme samostalne vladavine (1780. – 1790.) također nastavio s organiziranim naseljavanjem istočnih dijelova Monarhije. Prvi Patent o iseljavanju Josipa II. za Ugarsku i Galiciju³⁵ od 21. rujna 1782. sadržavao je osam točaka i donio je neke novine u usporedbi s takvim aktima njegovih

³³ O intenzitetu naseljavanja njemačkog stanovništva u Temišvarskom Banatu u razdoblju od 1762. do 1772. govori podatak da je podignuto 5385 kuća za koloniste, 33 nova naselja, a prošireno je 27 naselja (među njima i Lugos, Mehadia, Bela Crkva, Csanad, Rekas, Novi Arad i druga mjesta) (Tafferner, 1974: 266–268).

³⁴ *Impopulations-Haupt-Instruktion für das Banat* sadržava 103 točke u sedam poglavlja koje se odnose na inženjere, gradnju i osnivanje sela, izgradnju crkava, način naseljavanja kolonista, zatim račune, pa ustanove i događanja u selu, ranarnike i zaključne upute (Tafferner, 1974: 251–265).

³⁵ *Auswanderungspatent Kaiser Josephs II, für Ungarn und Galizien*, Tafferner (1974: 275– 277). Istraživači koji su se bavili tom temom, poput Raimunda F. Kaindla i Andreasa Lutza, razilaze se ipak u mišljenjima oko razloga nastanka samog Patenta. Dok je Kaindl (1911: 220) smatrao da je jozefinska kolonizacija bila skretanjem pozornosti s problema u koje je zapala u kolonizaciji Galicije, Lutz je zastupao stajalište da je kolonizacija bila odraz promišljene državne politike (Tafferner, 1974: 278).

prethodnika. U Patentu se jasno navodi da se namjerava naseljavati Nijemce iz Svetog Rimskog Carstva i to iz gornjeg Porajnja jer postoji potreba za više tisuća ratara te za stručnim radnicima različitih profesija. Važna novina bila je naglašavanje potpune slobode savjesti i vjere (*Gewissens- und Religions-Freyheit*) (Tafferner, 1974: 276) kao i to da pripadnik svake vjeroispovijesti može dobiti svoga duhovnika i učitelja. Prema K.-P. Kraussu (2003: 32) taj je Patent donio dvije nove dimenzije koje sadržavaju slični dokumenti u drugim zemljama. Naime, smatra kako je Patent bio reakcija na politiku naseljavanja pruskoga kralja Friedricha Velikog te je davanjem »potpune slobode savjesti i vjere« doseljenicima raskinuo s važnim elementima habsburške tradicije. Naime, sloboda vjeroispovijesti odnosila se ponajprije na pripadnike protestantskih denominacija,³⁶ ali i na pravoslavne koji su otprije imali reguliran status. Osim toga, iseljenici su bili izdašno subvencionirani. U svim dotadašnjim aktima o naseljavanju naglašavala se pripadnost rimokatoličkoj vjeri uz toleriranje i davanje određenih povlastica pravoslavnima koji su uglavnom dolazili s osmanskih područja i koji su činili znatan imigrantski element – osobito u Bačkoj, Banatu, južnim dijelovima Ugarske, Srijemu pa i Slavoniji. Patent je naglašavao da će svaka obitelj dobiti kuću i vrt kakva je uobičajena u zemlji naseljavanja, zatim zemljište za obradu te potrebne domaće životinje za uzgoj i vuču. Također se navodi da će dobiti nužan alat za obradu zemlje i kućanstvo. Obrtnicima različitih struka (*Professionisten*) i nadničarima bio je osiguran alat za kućanstvo, a obrtnicima je isplaćen i novac u vrijednosti od pedeset guldena za nabavku potrebnog alata za obrt kojim su se bavili. Osim toga, najstariji sin svake doseljene obitelji trebao je biti oslobođen regrutacije za vojsku. Svakoj je obitelji osiguran i besplatan prijevoz od Beča do mjesta naseljavanja odnosno isplata putnog troška. Doseljenicima je obećana pomoć za održavanje sve dok obitelj ne bude sposobna sama se prehraniti (Tafferner, 1974: 276). Tako širokogrudna politika prema potencijalnim doseljenicima na područje Ugarske imala je za posljedicu dolazak i manje željenih kolonista, dakle onih slabijega imovinskog statusa.

Nakon samo dvije godine, 10. kolovoza 1784. godine, Josip II. ponovo donosi Patent o iseljavanju, ovaj put za Ugarsku i Transilvaniju. Kako su u Galiciji kapaciteti za prihvrat njemačkih doseljenika već 1783. bili znatno popunjeni (Fata, 2014: 216), većina je kolonizacijske djelatnosti države i njezinih agenata usmjerena na pridobivanje stanovništva u njemačkim zemljama za

³⁶ O zakonskim preduvjetima za naseljavanje protestanata na područje vojnokrajškog dijela Slavonije i Srijema opširnije u: Lazanin (2018: 174–178).

preseljenje u istočne dijelove Monarhije. Patent anticipira naseljavanje protestanata prije svega u Bačku, a to su bili uglavnom obrtnici raznih struka koji su prilikom preseljenja u inozemstvo sa sobom nosili veliku imovinu (Tafferner, 1974: 281). Istovremeno se upozorava na opasnosti od iseljavanja vlastitog stanovništva, zabranjuje se njegovo iseljavanje, zatim oduzimanje podanika i aktivnosti stranih vrbovatelja.³⁷ Iseljavanje iz Carstva prema Ugarskoj bilo je na vrhuncu 1785. godine, a obustavljeno je 1787. zbog nedostatka slobodnih mjesta za smještaj doseljenika. Tijekom tog razdoblja na područje Slavonije, na Kutjevačko vlastelinstvo, koje je od 1773. bilo u komorskom vlasništvu i gdje je bilo slobodnih zemljišnih površina, uselio se određeni broj njemačkih stanovnika. Naseljeni su u dva mjesta, Kulu i Poreč, smještena južno od Kutjeva na cesti koja je vodila od Požege prema Osijeku (Kühn, 1936: 15–27).

Popisi koji su u doba Josipa II. provedeni u ugarskom dijelu Monarhije pokazuju porast broja stanovnika. Tijekom samostalne vlade Josipa II. u cijeloj je Monarhiji proveden popis stanovnika i katastarska izmjera državnog teritorija. Prema popisu stanovništva koji je proveden i dopunjen u razdoblju od 1784. do 1787. Ugarska je zajedno s Transilvanijom, civilnim dijelom Hrvatske i Slavonije te računajući Vojnu krajinu imala oko devet i pol milijuna stanovnika (Rokai i sur., 2002: 374). Iznoseći podatke za neke dijelove Ugarske, Rokai i sur. (2002: 213) tvrde da je za višestruk porast broja stanovnika u razmaku od šezdesetak godina tijekom 18. stoljeća zaslužno useljavanje stanovništva.³⁸ Prema podacima popisa iz 1785./87. u civilnom dijelu Slavonije i Hrvatske bez gradova bilo je 617 357 stanovnika. Od toga broja na tri slavonske županije otpada 263 668 stalnih stanovnika (Erceg, 1992: 2–3). Za područje Slavonske vojne krajine istraživači donose podatke o broju stanovnika za ranije razdoblje, za 1776. godinu. Prema podacima koje navode Hietzinger (1817: 170) i Kaser (1997: 411) slavonske su pukovnije bez povlaštenih gradskih naselja (tzv. vojnih komuniteta) imale 174 985 stanovnika.

Intenzivnije iseljavanje njemačkoga stanovništva s područja Svetoga Rimskog Carstva prema jugoistoku Monarhije, osobito Banatu, može se pratiti u izvorima vojne provenijencije devedesetih godina 18. stoljeća. U njima

³⁷ Dana 10. 8. 1784. tiskan je dokument Josipa II. *Auswanderung, Verbot, Entfuhrung, Wegnahme der Untertanen, fremde Werbungen* i jedan se primjerak nalazi u: HDA SGK Opći spisi, 1784-17-36, a tekst toga dokumenta objavljen je u: Tafferner (1974: 281).

³⁸ Autori taj porast broja stanovnika ilustriraju na primjeru Bačke i Banata. Navode da je Bačka županija dvadesetih godina 18. stoljeća imala otprilike 30 000 stanovnika, a slično je bilo i na banatskom teritoriju, dok je 1787. u Bačko-bodroškoj županiji popisano 227 147 osoba, a na području triju banatskih županija čak 563 070.

su zabilježeni brojni transporti njemačkih »transmigranata« Dunavom od kojih su neki završili i na slavonskom vojno-krajiškom području (Lazanin, 2021: 299–306).

Zabrane iseljavanja

Osim patenata o naseljavanju i kolonizaciji kojim su habsburški vladari nastojali poticati napučivanje istočnih dijelova Monarhije, od pedesetih i šezdesetih godina 18. stoljeća nastojalo se raznim odredbama (ediktima) regulirati iseljavanje iz habsburških nasljednih zemalja. Cilj takve politike bio je spriječiti iseljavanje stanovništva iz habsburških nasljednih zemalja u novoosvojene krajeve jer je to bilo u proturječju s habsburškom demografskom politikom i kameralističkim ciljevima. Poduzimane su mjere zabrane iseljavanja stanovništva u strane zemlje, često pod prijetnjom strogih kazni. Valja imati na umu da se te zabrane donose prije svega u vrijeme ratova, primjerice Sedmogodišnjeg rata (1756. – 1763.) zbog potrebe vojske za ljudstvom te iz geopolitičkih razloga. Stoga je postojala potreba za višekratnim izdavanjem takvih zabrana za različite dijelove habsburških zemalja.

Prvo razdoblje vladavine Marije Terezije obilježeno je višekratnim objavama edikata i zabrana iseljavanja iz austrijskih nasljednih zemalja. Tako je Marija Terezija samo od lipnja do prosinca 1752. godine objavila više takvih zabrana (Tafferner, 1974: 158–172), a isto je ponovljeno i 1753. te 1755. godine. Tada je naložena stroga zabrana iseljavanja iz austrijskih nasljednih zemalja, a zabranjene su i aktivnosti emisara i poticatelja na iseljavanje. Potkraj Sedmogodišnjeg rata, 1762. i 1763. godine Marija Terezija je u više navrata ponavljala odluke o zabrani iseljavanja (Tafferner, 1978: 231–249). O nedjelotvornosti dotadašnjih odredbi svjedoči potreba ponavljanja zabrane nakon nekoliko godina, pri čemu i sam naslov zabrane sugerira stav vlasti prema tom problemu. Dakle, dana 28. prosinca 1767. objavljen je *Strogi carski edikt protiv ilegalnih »emigranata« iz austrijskih nasljednih zemalja i opći oprost za »povratnike«*.³⁹ U odredbi se također referira i na stanovnike nasljednih zemalja koji su se bez dopuštenja nadležnih vlasti iselili u istočne

³⁹ Naredbom *Scharfes kaiserliches Edikt gegen die illegalen »Emigranten« aus den österreichischen Ländern und General-Pardon für die »Revertenten«* vladarica je nastojala ponukati podanike i stanovnike austrijskih nasljednih zemalja koji su se bespravno to jest ilegalno odselili, bilo zbog lakomisenosti (dakle na nagovor raznih emisara) bilo zbog nade u bolju egzistenciju ili iz nekih drugih razloga, a namjeravaju se vratiti, da to i učine te da pritom neće biti kažnjeni kako je to inače predviđeno općim propisima, osobito Naredbom od 28. svibnja 1752. Drugim riječima svim povratnicima udjeljuje se oprost, osim onima koji su počinili teške prekršaje te su iseljavanje iz austrijskih nasljednih zemalja iskoristili da izbjegnu kaznu (Tafferner, 1978: 256–258, 1974: 238–240).

dijelove Monarhije, no tamo se nisu snašli pa su se odlučili vratiti. Premda takva povratna useljavanja nisu bila masovni događaji, dokumenti poput ovoga »općeg oprosta« govore o namjeri vlasti Monarhije da reguliraju i taj proces te ga drže pod nadzorom. Borba za stanovništvo bila je odraz borbe za ekonomske interese države pa je osim nedopuštenog i ilegalnog preseljenja iz jednog dijela Monarhije u drugi za državu veći problem predstavljalo iseljavanje u zemlje koje nisu pod habsburškom vlašću. Stoga *Edikt Marije Terezije o strogom kažnjavanju emigranata, stranih vrbovatelja kolonista i emisara* od 2. ožujka 1771. godine oštrim tonom upozorava sve institucije i stanovnike zemlje da obrate pozornost na strance koji dolaze u Monarhiju te raznim obećanjima nastoje pridobiti habsburške podanike, osobito one koji su vojni obveznici, povesti ih sa sobom, ili ih raznim obećanjima navesti na emigraciju. Edikt nalaže da se takve pojave prijave nadležnim vlastima ili da oni koji uoče takve aktivnosti zaustave potencijalne emigrante i izruče ih najbližem sudu. U ediktu se također traži da se agente uhvaćene na djelu uhiti i kazni, a one koji su ih prokazali primjerno nagradi (Tafferner, 1978: 262).

Spomenuti akti koji se odnose na zabranu iseljavanja iz austrijskih zemalja usmjereni su na kažnjavanje onih koji su poticali stanovništvo na iseljavanje te onih koji su uhvaćeni ili prokazani da namjeravaju bez dopuštenja emigrirati (Tafferner, 1974: 158–160). Objavljene vladarske zabrane iseljavanja najčešće su se odnosile na seoske podanike, obrtnike i različite druge stručne radnike u austrijskim zemljama jer je tijekom ratova sredinom 18. stoljeća sva radna i stručna snaga bila iznimno važna za održavanje gospodarskog i vojnog potencijala Monarhije. Država je također, uočivši da ne može u potpunosti spriječiti nepoželjni odljev stanovništva iz svojih nasljednih zemalja, odlučila regulirati pitanja imovine iseljenika i davanja poreza na imovinu koju su emigranti prilikom odlaska trebali ponijeti sa sobom. Iz sadržaja dokumenta iz 1753. može se zaključiti koje se zemlje smatraju inozemstvom. Premda se ponekad nije blagonaklono gledalo na iseljavanje iz austrijskih nasljednih zemalja u istočni dio Monarhije, ipak je razvidno da taj dokument sve zemlje pod habsburškim vladarom bez obzira na njihov status tretira kao vladarske zemlje⁴⁰ unutar kojih je dopušteno preseljenje i slobodno prenošenje imovine. Međutim, kad se iseljavalo u potpuno stranu

⁴⁰ Prva točka tih odredbi govori o tome da se prilikom iseljavanja iz Austrije ispod Ennsa u druge zemlje koje pripadaju habsburškom vladaru ne mora plaćati davanja na imovinu te ju se može slobodno prenositi, naglašavajući da se pritom ne radi nikakva razlika »između prvo spomenutih Naših nasljednih zemalja, dakle kako naše takozvane njemačke nasljedne zemlje tako i Ugarska, Slavonija, Transilvanija, Temišvarski Banat i dr.« Na isti se način odnosilo prema habsburškim talijanskim i nizozemskim posjedima (Tafferner, 1974: 173).

zemlju, državnoj blagajni bili su dužni dati odlaznu pristojbu od 10% vrijednosti imovine.⁴¹

O nezadovoljstvu doseljenika na novostečenima područjima i pokušajima iseljavanja iz njih govori odluka o zabrani iseljavanja koju je Marija Terezija 4. kolovoza 1762. uputila ugarskoj Dvorskoj komori. Tom se odlukom ugarskoj Komori nalaže da spriječi iseljavanje podanika iz ugarskih zemalja u one koje nisu pod vlašću Marije Terezije. Dokument je zanimljiv jer svjedoči o iseljavanju stanovništva iz ugarskih zemalja koje su tijekom 18. stoljeća uglavnom bile odredište brojnih useljavanja i kolonizacijskih pothvata. Stanovništvo je, unatoč zabranama, pokušalo pojačano iseljavati u zemlje koje nisu pod kraljičinom vlašću zbog sve većih opterećenja kojima su feudalni zemljoposjednici izlagali podložno seosko stanovništvo. Stoga se, kako bi se to spriječilo, najavljuju još strože kazne za takve emigrante (Tafferner, 1974: 194–196). Taj uzrok iseljavanja i pretjeranu samovolju ugarskih zemljoposjednika kraljica je nastojala ublažiti donošenjem novog urbara 1767. godine koji je trebao regulirati obveze kmetova prema vlastelinstvima i olakšati njihov položaj. Nezadovoljstvo podanika i nastojanja za iseljavanjem nije bilo lako ublažiti pa Edikt o nedopuštenom iseljavanju iz 1763. naglašava da su Ugarska i pripadajući dijelovi, pod kojima se podrazumijeva i Slavonija, plodni i bogati obradivim zemljištem, ali i slabo naseljeni. U Ediktu se stoga konstatira da postoji velika potreba za kolonistima te se strogo naređuje da se bez carskog odobrenja nitko odatle ne smije iseljavati u provincije koje nisu pod kraljičinom vlašću. Za prekršitelje se predviđaju stroge kazne, kako za one koji bez dopuštenja pokušavaju iseliti tako i za one koji u svoj dom prime strane emisare i agente čija je namjera pridobivanje stanovnika za iseljavanje ili stranu vojnu službu, a to ne prijave vlastima (Tafferner, 1978: 246–248). Također je 7. srpnja 1768. godine kao suvladar i prestolonasljednik Josip II. sastavio edikt protiv iseljavanja i stranih agenta za poticanje na iseljavanje i to kako »dragocjena njemačka domovina« ne bi ostala bez ljudi sposobnih za vojnu službu, odnosno bez stanovništva (Tafferner, 1977: 312–315).

Zabrana iseljavanja u strane zemlje u skladu je s načelima »populacionističke« i kameralističke politike habsburških vladara, a pridobivanje kolonista za naseljavanje slabo naseljenih istočnih i jugoistočnih dijelova Monarhije

⁴¹ U onodobnoj valuti značilo je da su morali platiti »odlazninu« (*Abfahrtsgelder*) od šest krajcara po guldeni vrijednosti imovine. To je vrijedilo za iseljavanje u potpuno strane zemlje, kao i za iseljavanje u Bavorsku te zemlje koje su pripadale kraljičinom mužu, izabranom caru Franji I. Stjepanu Lotarinškom, budući da to nisu bile habsburške nasljedne zemlje (Tafferner, 1974: 173).

trebalo se usmjeriti na zemlje, po mogućnosti njemačke, koje nisu bile pod vlašću habsburškog vladara. Dakle, kako država ne bi slabila svoju demografsku osnovu, kao bazen za pronalaženje takvoga demografskog potencijala Habsburgovci su već od početka 18. stoljeća koristili njemačke zemlje unutar Svetog Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti.

Valja istaknuti da nije samo Monarhija izdavala edikte o nedopuštenom iseljavanju u strane zemlje. To su činili i pojedini teritoriji unutar Carstva.⁴² Potreba za radnom snagom koja bi obrađivala zemlju, radila u rudnicima i na drugi način pridonijela iskorištavanju prirodnih potencijala potaknula je natjecanje među zemljama oko privlačenja brojnih i po mogućnosti marljivih potencijalnih migranata koje su države na razne načine nastojale pridobiti za sebe (Krauss, 2003: 30).⁴³

ZAKLJUČAK

Migracije i politika planskog naseljavanja bile su tijekom 18. stoljeća glavno sredstvo napućivanja istočnih i južnih krajeva Habsburške Monarhije stečanih u ratu s Osmanlijama, ali teško ekonomski i demografski devastiranih.

Habsburška je politika nastojala regulirati migracije stanovništva, kako spontane tako i poticane, dajući im određeni normativni okvir. Pritom se vodilo računa o demografskim i merkantilističkim (kameralističkim) ciljevima habsburške države koji su se očitovali u težnji za povećanjem broja stanovnika kako bi se kultivirale neiskorištene zemljišne površine, potaknuo razvoj gospodarstva i stvorili preduvjeti za ubiranje poreza i jačanje države u gospodarskom i vojnom pogledu.

U prvoj polovini 18. stoljeća, država je kao kolonizator davala poticaj privatnim vlastelinstvima za provođenje naseljavanja. Pritom se osobita prednost davala naseljavanju seoskog stanovništva nužnom za obradu velikih zapuštenih zemljišnih površina na novoosvojenom teritoriju.

Habsburški su vladari tijekom 18. stoljeća, osim Josipa I., pokazali velik interes za uspjeh i odvijanje njemačke kolonizacije u južnim dijelovima Ugarske, osobito u Temišvarskom Banatu i Bačkoj, koji su bili najviše opustošeni

⁴² Knez Wilhelm Heinrich zu Nassau-Saarbrücken izdaje 23. 1. 1764. zabranu iseljavanja (*Einschränkendes Auswanderungsverbot*) podanicima iz područja pod svojom jurisdikcijom (Tafferner, 1974: 223). Također i knez izbornik i nadbiskup Johann Philip von Trier objavio je 28. 4. 1763. dokument protiv emigranata i njihovih »zavoditelja« (Tafferner, 1977: 294).

⁴³ Agenti koji su išli po južnim njemačkim zemljama i nastojali pridobiti stanovništvo za iseljavanje, nisu ih vrbovali samo za iseljavanje u ugarski dio Monarhije, nego i za iseljavanje u druge europske zemlje, ponajprije za Rusiju i Španjolsku (Tafferner, 1974: 242–244).

nakon odlaska Osmanlija, ali i u drugim novostečenim krajevima kao što su Slavonija i Srijem. Organizirano naseljavanje, koje se u historiografskim radovima naziva kolonizacija, primarno se odnosilo na njemačko stanovništvo, a većinu akata tijekom 18. stoljeća vladari su donosili upravo vezano za taj oblik migracija i ciljanog napučivanja istočnih i jugoistočnih dijelova države. Kolonizacijom pretežno njemačkog stanovništva upravljalo se iz centra moći, iz Beča, i to putem različitih pravnih akata koje je potpisivao vladar, kao što su patenti i edikti.

Naseljavanje njemačkih kolonista u novooslobođena područja u prvoj polovini 18. st. uglavnom su provodila privatna svjetovna i crkvena vlastelinstva. Među kolonistima je prevladavalo seosko stanovništvo, ali su zbog razrušenosti i lošeg stanja gospodarstava bili traženi i obrtnici, trgovci, poduzetnici (radi podizanja manufakturna) te osobe različitih zanimanja, osobito vezanih uz građevinsku struku. Osim kolonizacije njemačkog stanovništva u interesu Monarhije bilo je i privlačenje drugih doseljenika, uglavnom kršćanskog stanovništva različite etničke pripadnosti iz jugoistočnih europskih područja pod osmanskom vlašću.

Iz objavljenih dokumenata može se zaključiti da je ugarskoj vlasteli i staležima fokus bio na užoj Ugarskoj, a ne na onim dijelovima koje izvori često označavaju sintagmom »pridružene zemlje«. Kad je u pitanju civilna Slavonija, tu je u prvoj polovini 18. stoljeća glavnu riječ vodila Dvorska komora koja je u civilnom dijelu Slavonije naseljavanje najvećim dijelom prepustila privatnim veleposjednicima koji nisu naseljavali Nijemce u velikom broju. U vojnom dijelu Slavonije i Srijema brigu oko naseljavanja vodili su Dvorsko ratno vijeće i zemaljsko vojno zapovjedništvo te su bili pretežno usmjereni na imigraciju slavenskoga katoličkog i pravoslavnog stanovništva iz južnih dijelova Europe pod osmanskom i mletačkom vlašću.

U drugoj polovini 18. st. naseljavanje je bilo pod znatno većim utjecajem države i vladara te odražava njihovu politiku obilježenu kameralističkim i populacionističkim idejama. Prijelaznu fazu činilo je ranoterezijansko komorsko naseljavanje. Kad je riječ o njemačkim kolonistima, u skladu s kameralističkim promišljanjem bazen potencijalnih »transmigranata« nastojao se još od vremena cara Karla VI. pronaći u teritorijima Svetog Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti, kako austrijske nasljedne zemlje ne bi gubile svoj demografski potencijal premještanjem stanovništva u istočni dio Monarhije.

Dok su u ranijim razdobljima preferirani oni naseljenici koji su imali vlastitu imovinu za lakši početak u novom kraju, dotle su odredbe Marije Terezije iz kasnijeg razdoblja vladanja, a pogotovo one Josipa II., omogućile i

siromašnijim slojevima zainteresiranim za bolje startne uvjete da se presele u jugoistočne dijelove Monarhije. Znatna pomoć koja se nudila kolonistima prilikom preseljenja i oslobođenje od poreza na duži rok u mjestu doseljenja, imali su za posljedicu da su u južnu Ugarsku, a osobito Temišvarski Banat i Bačku naseljavani, iz perspektive države, manje prikladni kolonisti.

Kao što je razvidno iz arhivske građe i objavljenih izvora, habsburška je država tijekom 18. stoljeća nastojala svoje potrebe za stanovništvom zadovoljiti imigracijom i planskim naseljavanjem, nastojeći tim aktivnostima dati normativni okvir i prilagoditi se geopolitičkim okolnostima. Pritom se vodila svojim strateškim i gospodarskim interesima definiranim kameralističkom ekonomskom doktrinom te postulatima tadašnjega demografskog učenja u vidu *populacionistike*. U skladu s potrebama i političko-ekonomskom situacijom vladarski patenti i odluke staleških tijela definirali su potrebe i uvjete naseljavanja, dajući prednost pojedinim skupinama doseljenika s obzirom na njihovo zanimanje, vjersku pripadnost, radnu sposobnost, podrijetlo, životnu dob te zdravstveno i imovinsko stanje, odnosno izdavali su zabrane iseljavanja pojedinim skupinama stanovništva. Carski patenti, uredbe sa zakonskom snagom i ukazi dio su vladarskih akata koji su davali smjernice za napučivanje slabije naseljenih krajeva Monarhije i reguliranje naseljavanja te usmjeravanje migracijskih tokova.

LITERATURA

- Beuc, I. (1985). *Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Pravnopovijesne studije*. Zagreb: Pravni fakultet Zagreb.
- Duchhardt, H. (2007). *Barock und Aufklärung*. (4. neu bearbeitete und erweiterte Auflage des Bandes „Zeitalter des Absolutismus“). München: R. Oldenbourg Verlag.
- Erceg, I. (1992). Jozefinski popis stanovništva civilne Hrvatske i Slavonije (1785/87), *Rad JAZU*, 461: 1–23.
- Fata, M. (2014). *Migration im kameralistischen Staat Josephs II. Theorie und Praxis der Ansiedlung in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*. Münster: Aschendorff Verlag.
- Fellner, Th. (1907). *Die österreichische Zentralverwaltung. 1. Abteilung von Maximilian I. bis zur Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei*. Sv. 1. Wien: Adolf Holzhausen.
- Geiger, V. (1998). Nijemci na vlastelinstvu Đakovačke biskupije do 1848./49. godine, *Croatica Christiana Periodica*, 42: 63–90.
- Gelo, J. (1987). *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981*. Zagreb: Globus.
- Hietzinger, C. B. (1817). *Statistik der Militärgränze des österreichischen Kaiserthums*. Sv. I. Wien: Verlag bei Carl Gerold.
- Horbec, I. (2018). *Prema modernoj državi. Uprava i politika u banskoj hrvatskoj 18. stoljeća*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

- Kaindl, R. F. (1911). *Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. Geschichte der Deutschen in Ungarn, Galizien, der Bukowina und Rumänien seit etwa 1770 bis zur Gegenwart*. Sv. 3. Gotha: Friedrich Andreas Perthes Aktiengesellschaft.
- Kalmár, J. i Varga, J. J. (ur.). (2010). *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn (1688-1690)*. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropas). Sv. 39. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Kaser, K. (1997). *Freier Bauer und Soldat. Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawonischen Militärgrenze (1535 – 1881)*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag.
- Kolanović, J., Barbarić, J. i Ivanović, J. (1995). Državno-pravni položaj Slavonije i Srijema u dokumentima 1699–1848, *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest*, 1 (1): 11–151.
- Kontler, L. (2007). *Povijest Mađarske. Tisuću godina u Srednjoj Europi*. Zagreb: Srednja Europa.
- Kraus, H.-Ch. (2008). Kriegsfolgenbewältigung und »Peuplierung« im Denken deutscher Kameralisten des 17. und 18. Jahrhunderts, u: M. Asche, M. Herrmann, U. Ludwig, A. Schindling (ur.). *Krieg, Militär und Migration in der Frühen Neuzeit*. Berlin: Lit Verlag, 265–279.
- Krauss, K.-P. (2003). *Deutsche Auswanderer in Ungarn: Ansiedlung der Herrschaft Bóly im 18. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Kühn, H. (1936). *Die Besiedlung von Kula und Poreč auf der Kameralherrschaft Kutjevo mit Einwanderern aus dem Deutschen Reiche in den Jahren 1785 – 1787*. Zagreb: vlastita naklada.
- Lazanin, S. (2006). *Vinkovci i Vukovar na prijelazu 18. u 19. stoljeće: komparativna urbana historija* (Doktorski rad). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Lazanin, S. (2021). Dunav i migracije: doseljavanje iz srednje u jugoistočnu Europu krajem 18. stoljeća, u: J. Parat (ur.). *Dunav u hrvatskoj povijesti i kulturi. Zbornik radova Znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem održanog u Slavonskom Brodu i Vukovaru 10.-12. listopada 2018*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 293–311.
- Lazanin, S. (2023). Migracije u Slavoniji u prvoj polovini 18. stoljeća, u: S. Gregurović, S. Klempić Bogadi (ur.). *Neminovnost ili izbor? Povijesni i suvremeni aspekti migracija u Hrvatskoj*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – IMIN, 39–68.
- Mažuran, I. (1965). *Najstariji zapisnik općine Osijek – Torđa od 1705. do 1746. godine. Uvod u historiju Osijeka XVIII stoljeća*. (Građa za historiju Osijeka i Slavonije, knjiga 1). Osijek: Historijski arhiv u Osijeku.
- Mažuran, I. (1988). *Popis naselja i stanovništva 1698. godine*. Osijek: JAZU, Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku.
- Mažuran, I. (1993). *Stanovništvo i vlastelinstva u Slavoniji 1736. godine*. Osijek: HAZU, Zavod za znanstveni rad u Osijeku.
- Niggemann, U. (2016). »Peuplierung« als merkantilistisches Instrument. Privilegierung von Einwanderern und staatlich gelenkte Ansiedlungen, u: J. Oltmer (ur.). *Handbuch Staat und Migration in Deutschland seit dem 17. Jahrhundert*. Berlin: De Gruyter Oldenbourg, 171–218.
- Rauscher, P. (2016). »Impopulation« und »Peuplierung«. Der Beginn staatlicher Bevölkerungspolitik von der Mitte des 17. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts. Die Habsburgermonarchie und Brandenburg Preußen im Vergleich, u: J. S. Freedman (ur.). *Die Zeit um 1670 Eine Wende in der europäischen Geschichte und Kultur?* (Elektronischer

- Sonderdruck) (Wolfenbütteler Forschungen, sv. 142). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 135–162.
- Rokai, P., Đere, Z., Pal, T. i Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.
- Schünemann, K. (1935). *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia*. Sv. 1. Berlin (Veröffentlichungen des Instituts zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten in München und des Instituts für ostbayrische Heimatforschung in Passau). Berlin: Deutsche Rundschau G. m. b. H.
- Smičiklas, T. (1891). *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije. Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku (1640-1702)*. Dio II. Zagreb: JAZU.
- Sršan, S. (1984). Popis i procjena 35 sela vukovarskog okruga iz 1722. godine, *Anali Zavoda za znanstveni rad JAZU u Osijeku*, Sv. 3, 231–262.
- Sršan, S. (2000). *Naselja u istočnoj Hrvatskoj krajem 17. i početkom 18. stoljeća*. Osijek: Hrvatski državni arhiv.
- Tafferner, A. (1974). *Quellenbuch zur Donauschwäbischen Geschichte. Mit einem Vorwort von Adam Wandruszka und einer Einführung von Egon Lendl*. München: Verlag Hans Meschendorfer.
- Tafferner, A. (1977). *Quellenbuch zur Donauschwäbischen Geschichte. Mit einer historischen Einleitung des Verfassers*. Stuttgart: Verlag Buch und Kunst Keplerhaus.
- Tafferner, A. (1978). *Quellenbuch zur Donauschwäbischen Geschichte. Mit einer historischen Einleitung des Verfassers*. Stuttgart: Verlag Buch und Kunst Keplerhaus.
- Tafferner, A. (1982). *Quellenbuch zur Donauschwäbischen Geschichte. Mit einer historischen Einleitung des Verfassers*. Stuttgart: Verlag Buch und Kunst Keplerhaus.
- Vierhaus, R. (1984). *Deutschland im Zeitalter des Absolutismus (1648–1763)*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Vitek, D. (2005). U pozadini izgradnje osječke tvrđe, *Povijesni prilozi*, 24 (28): 161–172.
- Vrbanus, M. (2005). Vlastelinstva u Hrvatskoj u 18. stoljeću, u: M. Valentić, L. Čoralčić (ur.). *Povijest Hrvata. Od kraja 15. st. do kraja Prvog svjetskog rata*. Knj. 2. Zagreb: Školska knjiga, 252–258.
- Wolf, M. (2012). Auswandererbriefe aus Ost- und Südosteuropa nach Reutlingen und Umgebung. Mit einem Dokumentenanhang, *Reutlinger Geschichtsblätter. Neue Folge*, 51: 91–195.

IZVORI

- Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HR-HDA), 430 Slavonska generalkomanda u Petrovaradinu, Opći spisi, kut. 1–32.
- Državni arhiv u Vukovaru (HR-DAVU), 561 Vukovarsko vlastelinstvo – sudski spisi, *Conscriptio, Aestimatio et Metalisatio Domini Vukovar per Camerale contrascribam*, br. 4028, god. 1825, kut. 106.
- Gradski muzej Vukovar (GMV), Kulturno-historijska zbirka, Arhivalije, kut. 8, (KH AR 8).
- Državni arhiv u Osijeku (HR-DAOS), 476-Valpovačko vlastelinstvo, kut. 22.
- Austrijski državni arhiv, Beč (AT-OeStA), Finanz- und Hofkammerarchiv (FHKA):
sig. NHK Kaale Ö Akten, (fasc.53), Transmigranten- und Emigrantenwesen, 2083, 2084, 2085, 2086.
sig. NHK Kaale U Akten, (fasc. 32), Impopulationswesen, 2279, 2280, 2284, 2286.

The Habsburg Policy of Settling the Hungarian Part of the Monarchy in the 18th Century, with an Emphasis on Slavonia and Srijem: Legal Acts

Sanja Lazanin

SUMMARY

Demographic development and migration played an important role in Central Europe in the 18th century, during the period of building state institutions. The Central European history of that period was marked by the role of the Habsburg dynasty. After the anti-Ottoman wars in the late 17th and early 18th centuries, Slavonia and Srijem, along with parts of Hungary, Bačka, Transylvania, Banat, and other territories, came under Habsburg rule.

Considering the border position of Slavonia and Srijem relative to the Ottoman Empire, especially in the years after the Vienna War, the military government played a significant role in those areas in addition to the civil one. During the 18th century, parts of the estates in Slavonia under the jurisdiction of the Royal Chamber were sold or given away to private secular or church owners, and large estates with dependent serfs were created. The belt along the Sava River was organised as the Military Frontier, which, in the mid-18th century, was divided into regiments and maintained by free peasants and soldiers, following the model of other military frontier regions in Croatia.

Using original archival materials, published sources, primarily the edition of *Quellenbuch zur Donauschwäbischen Geschichte* by Anton Tafferner, and historiographical research, the article presents the most important governmental and other legal acts on which the demographic and migration policy of the Habsburg Monarchy in the newly acquired regions was based. The paper aims to reveal the most important guidelines of the Habsburg settlement policy in the eastern and southeastern areas of the Monarchy and show the change that occurred in that practice through state policy and the prevailing economic doctrine.

To gain insight into the demographic and economic situation in the newly conquered provinces, the Habsburg authorities conducted various types of censuses. Since depopulation and economic devastation in Slavonia and the entire newly acquired eastern part of the Monarchy were huge, the state, having a cameralistic economic orientation, sought to solve this problem by encouraging migration and organised settlement of these regions. According to the cameralists, the success of the state, the exploitation of natural resources, the circulation of goods, and the amount of taxes collected depended, among other things, on the number of inhabitants. A systematic demographic policy began only under Maria Theresa. Before that period, demographic measures were mostly spontaneous and unsystematic, primarily relying on the settlement of population groups that sought protection or better living conditions, such as the Orthodox and Catholic populations from the Ottoman-ruled regions.

The first in a series of royal acts concerning population settlement was the Patent of Settlement. It was based on the Instructions on the Organisation of the Kingdom

of Hungary (*Einrichtungswerk*) by Cardinal Count L. Kollonich, issued in 1689. It explicitly stated that all people of any class, nationality, or religious affiliation who were willing to settle in the Kingdom of Hungary and its adjacent lands should be accepted. The condition for emigration was obtaining permission from the previous authorities, the so-called *Los-Brief*. The patent intended to attract the rural population, given the large uncultivated areas, as well as members of various professions and craftsmen. Settlers were promised a range of privileges.

Kolonič's 1689 plan for the organisation of Hungary remained unrealised. At the Hungarian Parliament in Bratislava during the session of 1722/1723, the Hungarian estates placed demographic policy, closely related to mercantilist principles, at the centre of the discussion. Several parliamentary conclusions from that session are important in the context of immigration and settlement, especially Article 103, which emphasised "impopulation" as a state need, thereby providing a legal basis for all future settlements.

Although Catholic populations were preferred for settling the eastern regions of the Monarchy, Emperor Charles VI sent a letter in 1722 to the rulers of Protestant lands within the Holy Roman Empire, urging them to facilitate emigration from those lands to the Kingdom of Hungary. He addressed the Protestant princes, as he was related to some of them, and they had supported him in the Empire during times of dispute.

In the first half of the 18th century, the state sought to meet the need for a systematic increase in population by attracting immigrants from abroad, primarily from the Holy Roman Empire, and by increasing the natural growth rate of the domestic population. The main carriers of settlement in Hungary during that period were domestic and, to some extent, foreign landowners. The organised settlement of the German population in Slavonia during that period was not of significant proportions, the exceptions being cities and sporadic settlement on some estates such as Vukovar and Valpovo. In addition to settlements organised by estates, Christian populations from areas under Ottoman rule also migrated to Slavonia and parts of Hungary. This population most often moved on their own initiative and settled in areas under military or civil administration.

The main actors in the colonisation of the Hungarian part of the Monarchy during the late 17th and first half of the 18th centuries, under the reigns of Emperors Leopold I and Charles VI, were the estates of ecclesiastical and secular landowners. However, under the reigns of Maria Theresa and Joseph II, colonisation was carried out mostly by the state. In the latter period, efforts were made to attract migrants from beyond the borders of the Habsburg hereditary lands, especially from the Holy Roman Empire. The religious affiliation of the migrants played an important role in the colonisation process, with Catholic migrants being given priority.

The paper analyses the most important decisions regarding the settlement of the eastern and southeastern regions of the Monarchy made by Maria Theresa and Joseph II. During the earlier phase of the reign of Maria Theresa, the colonisation activity of state authorities and private estates was directed towards well-off emigrants who were able to establish economies in the place of settlement with their own resources. Special focus is placed on patents issued by Maria Theresa that introduced certain innovations in settlement policy. These are primarily the Colonisation patents from 1759 and 1763, and the main instruction on the settlement of Banat from 1772. The Patent of 1763 was issued on a statewide basis and was intended to

gain support from military personnel discharged after the Seven Years' War for the Monarchy's demographic policy. The goal was to move the demobilised population, which lacked a secure existence in the Austrian part of the Monarchy, to the Hungarian part, especially Banat and Bačka. Protestants could also settle, but not in Banat. During this period, settlement from the Holy Roman Empire or Habsburg lands was significantly less prevalent in Croatia than in Banat and Bačka.

Furthermore, the paper analyses two emigration patents (*Auswanderungspatent*) issued by Joseph II. The 1782 patent concerned the settlement of Hungary and Galicia and introduced two innovations in the Habsburg settlement policy. First, complete religious freedom was declared, allowing members of any religion to settle in these countries. Second, emigrants to Hungary and Galicia were generously subsidised, encouraging even the less desirable poor population to move to the eastern regions. The 1784 patent aimed at promoting immigration to Hungary and Transylvania, but it also provided for the settlement of Protestants, mainly craftsmen, in Bačka. The largest wave of emigration from the Empire to Hungary occurred around 1785. At that time, Slavonia was also settled by people from the northern regions but still remained much less populated than parts of Hungary, Banat, and Bačka.

The paper also provides an overview of various announcements of provisions prohibiting emigration from the Habsburg hereditary lands, which became more frequent in the 1750s and 1760s. The aforementioned ruler acts aimed at punishing those who encouraged the population to emigrate, as well as those caught or denounced as intending to emigrate without permission. The ban on emigration to foreign countries was in line with the principles of the "populationist" and cameralist policies of the Habsburg rulers. The recruitment of colonists to settle the sparsely populated eastern parts of the Monarchy was specifically targeted at German lands that were not under Habsburg rule.

The presented analysis of published royal decrees on the settlement of the newly acquired eastern regions of the Monarchy and archival sources shows that, during the 18th century, the Habsburg state sought to meet its population needs through immigration and planned settlement. By providing a normative framework for these activities, the Monarchy sought to achieve its demographic, economic, and state goals, considering the current geopolitical circumstances.

KEY WORDS: migration, colonisation, legal acts, Habsburg Monarchy, Slavonia, 18th century